

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1/2 2013, Sayfa: 65-93.

Xelqara Uyğur Tetqiqati Jurnali, San: 1/2 2013, Sehiye: 65-93.

International Journal of Uyghur Studies, Volume: 1/2 2013, Page: 65-93.

ORTA ASYA'DAKİ UYGURLARIN KÜLTÜRÜ VE BAŞARILARI ÜZERİNE

*Nebijan TURSUN**

ÖZET

Bu makalede eski Sovyetler Birliği dönemindeki ve bugünkü Bağımsız Orta Asya Cumhuriyetlerindeki Uygurların kültürünün oluşum ve gelişim süreci üzerinde durulacaktır.

Bilindiği gibi, Orta Asya diasporadaki Uygurların en fazla toplandığı bir bölgedir. Bu bölgenin Uygurların ana vatanı Doğu Türkistan, yani bugünkü Çin Halk Cumhuriyeti tarafından Şincan Uygur Özerk Bölgesi diye adlandırılan topraklarla uzun tarihi ilişkisi vardır.

Orta Asya cumhuriyetlerindeki Uygurların 20. yüzyıldaki kültürel gelişim sürecini üç aşamaya ayırmak mümkündür: Birinci aşama 1918-1940 yıllarını, ikinci aşama 1950 - 1980 yıllarını, üçüncü aşama 1991 yılından bugüne kadar olan zamanı kapsar.

20. yüzyılın ilk yarısı ve 1960 - 1980 yılları arasında Sovyetler Birliği hükümeti Doğu Türkistan'ı önemli stratejik hedef olarak belirlediği için önce kendi sınırları içerisinde, yani Sovyetler Birliği kontrolü altındaki Orta Asya bölgesinde yaşayan Uygurların kültür, sosyal ve ekonomik meselelerine özel ilgi göstermişti. Sovyetler Birliği'nin devlet menfaatini hareket noktası yapan bu politikadan dolayı 20. yüzyılın 20-30'luk yıllarında Uygurlardan çok sayıda çağdaş yüksek eğitim sahibi aydınlar yetişti.

Sovyetler Birliği hükümeti 1960 - 1980 yılları arasındaki Sovyet-Çin çekişmesi döneminde kendi topraklarındaki Uygurların kültürel, siyasal, sosyal ve ekonomik meselelerine tekrar ilgi gösterdiğinden dolayı bu dönemde Uygurların kültüründe yeni gelişmeler ortaya çıktı. Uygurlar arasından bütün Sovyetler Birliği'nde tanınmış yazarlar, sanatçılar, devlet adamları, sporcular ve diğerleri yetişti. 1991 yılında Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra Uygurlar yine yeni bir sürece girdiler. Bu süreçte onların kültüründe yeni ilerlemeler görüldü.

Bu makalede işte o Uygurların kültürel başarıları ve onların arasından yetişmiş meşhur şahıslar hakkında da bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Uygur, Orta Asya, Sovyetler Birliği, Doğu Türkistan, Diaspora.

* Dr., RFA (Özgür Asya Radyosu) – ABD. E-posta: nabijant@gmail.com.

THE CULTURE OF THE CENTRAL ASIAN UYGHURS AND THEIR SUCCESSES

ABSTRACT

This paper is mainly focused on the formation and development of the Uyghur culture in the USSR and independent Central Asian republics. Central Asia is a region of importance to the Uyghur Diaspora due to its shared border and strong historical relations with the Xinjiang Uyghur Autonomous Region of the People's Republic of China.

In the first half of the 20th century, in the 1960s-1980s, the Soviet Union viewed East Turkestan/ Xinjiang as an important strategic goal. With the aim of defending its own national interests, the Soviet Union directly involved itself in the political life of the region and attempted to exert political, cultural and economic influences there. As a result of the ethnic policies and political goals of Soviet Russia, a large number of Uyghur youths attended universities in Soviet cities, including Moscow, Leningrad, and Tashkent, and during the 1920s and 1930s, this led to the creation of a sizable Uyghur intellectual class in Soviet Central Asia in the early 20th century.

The Soviet Union carefully monitored the cultural and educational development of the Uyghur Diaspora as a whole, using the information to determine the Uyghur situation in East Turkestan/Xinjiang during the 1930s-1940s and 1950s-1980s.

We can divide history of the formation and the development of the Soviet and independent Central Asian Uyghur culture into three different stages: the 1918-1940s, 1950s-1980s and the since 1991- until now . In these three stages, among the Uyghurs appeared many scholars, writers, artists, scientists, athletes, high rank military commanders, government officials, and others who influenced the Soviet Union and the independent Central Asian republics.

After the collapse of the Soviet Union, the Uyghur Diaspora separately belonged to Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and the Russian Federation. The Uyghur Diaspora in these CIS countries continues to bring significant contributions to and play an important role in them, including in Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan as well as Russia.

Keywords: Uyghur, Central Asia, Soviet Union, Eastern Turkestan, Diaspora.

Yabancı ülkelerdeki Uyghur diasporasının büyük bir kısmı Bağımsız Devletler Topluluğu'nu oluşturan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan gibi Türk cumhuriyetlerinde yaşar. Bunlardan başka yine Rusya Federasyonu'nda, Türkmenistan'da ve Tacikistan'da da çok fazla olmasa da Uyghur ahalisi yaşar. Uyghurlar öncelikle coğrafi yerleşim yönünden elverişli olması dolayısıyla en çok Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan gibi üç cumhuriyete dağılmışlardır. Bunlardan başka yine Rusya, Türkmenistan, Tacikistan, Ukrayna ve başka cumhuriyetlerde de az sayıda Uyghur yaşar.

Orta Asya'daki Uyghurlar kendine has milli kültür ve geleneklere sahip olup eğitim-öğretim, ilim-fen ve başka çeşitli alanlarda büyük başarılar elde etmişlerdir. Uyghurlar bu cumhuriyetlerde gerçi azınlık sayılsa da siyasi, iktisadi, eğitim-öğretim, sanat ve başka alanlarda elde ettikleri başarılarla içinde yaşadıkları cumhuriyetleri belli oranda etkilemişlerdir.

Uyghurların Orta Asya'daki son iki asırlık tarihi Hokand Hanlığı, Çar Rusya İmparatorluğu, Sovyetler Birliği ve bugünkü bağımsız cumhuriyetlerden ibaret Merkezi Asya'nın siyasi çalkantıları ve gelişim aşamaları ile ilişkilidir. Onların siyasi, içtimai, iktisadi ve kültür hayatı işte bu hâkimiyetlerin iç ve dış siyasetine sıkı bir şekilde bağlı olmuştur.

Bugünkü Orta Asya Uygurları Uygur halkının bir kısmı olup, içinde yaşadıkları devletler ve rejimler farklı ise de, ortak Uygur kültür gövdesine mensupturlar. Orta Asya'daki Uygur ailesi Sovyetler Birliği'nin 20. asrın başından itibaren başlattığı milli kimlik inşa ve geliştirme siyasetinin sonucunda Uygur milli kimlik ve milli ruhunu sürekli geliştirmişler, bu süreçte karmaşık siyasi, içtimai, ekonomik ve kültürel gelişme aşamalarını yaşamışlardır. Bu makalede onların bir asra yakın zaman zarfında geçirdikleri kültür ve eğitim alanındaki gelişim süreçleri, elde ettikleri başarılar konu edilecektir.

1. Orta Asya'daki Uygurların Nüfusu

Bugünkü Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin resmi istatistik verilerine göre, şu anda Kazakistan Uygur diasporasının en çok olduğu devlettir. Kazakistan hükümetinin 2012 yılına ait istatistik rakamlarına göre bu cumhuriyetteki Uygurların sayısı 237,532 kişidir.¹

Uygur diasporasının en çok olduğu ikinci devlet Kırgızistan olup, 2012 yılına ait devlet istatistik verilerine göre Uygurların sayısı 50,000'dir.²

Özbekistan'daki Uygurların nüfusu 2000 yılına ait hükümet istatistik rakamlarına göre 19,526 olarak gösterilmiştir.³ Ancak bugüne kadar yeni istatistik rakamlar ilan edilmemiş ise de, Özbekistan Uygur Kültür Merkezi tarafından bu cumhuriyette 60,000 Uygur'un yaşadığı bilgisi verilmiştir. Özbekistan'daki Uygurların sayısının mevcut rakamlardan bir kaç kat daha fazla olduğu konusunda gayri resmi görüş ve tahminler vardır.

Türkmenistan'daki Uygurların sayısı hakkında net bilgi yoktur. 1890 yılında 270 aile, yani 1307 kişi Yedisu bölgesinden Türkmenistan'ın Murgap Nehri vadisine gelip yerleşmiştir.⁴ Bunların sayısı 1990 yılında 1392 kişi, 2010 yılında 2000 kişi olarak ilan edilmiştir. 1928-1929 yıllarında Türkmenistan'ın Biyram-Ali bölgesinde iki Uygur kolhozu kurulmuştur.⁵

Tacikistan'daki Uygurların bugünkü nüfusu hakkında da net bir bilgi yoktur. Bu cumhuriyet Orta Asya'daki Uygurların en az yerleştiği ülke sayılır. Ayrıca Tacikistan'ın 1926 yılından 2009 yılına kadar olan nüfus istatistik verilerinde Uygurlara yer verilmemiştir.

Rusya Federasyonu'nda Uygurların toplu olarak yerleştikleri bölge yoktur. Bu ülkedeki Uygurlar dağınık yerleşmiş olup, onların büyük bir kısmı Moskova ve Sankt Petersburg şehirlerine toplanmıştır. Rusya Uygurlarının 2010 yılındaki nüfusu 3690 olarak gösterilmiştir.⁶

Ancak Orta Asya cumhuriyetlerindeki Uygur aydınları arasında ister eski Sovyetler Birliği dönemindeki, isterse bağımsız cumhuriyetler dönemindeki hükümetin istatistik rakamlarının güvenilirmez olduğu, Uygurların gerçek nüfuslarının bu rakamların çok üzerinde olduğu hakkında çeşitli görüşler vardır. Ayrıca onların bu konuyla ilgili elde ettikleri farklı bilgiler mevcuttur.

Orta Asya Türk cumhuriyetlerindeki Uygurlar coğrafi ve diyalekt özelliklerine göre Fergane grubu ve Yedisu grubu olmak üzere ikiye ayrılmışlardır.⁷

Uygur diasporasının Fergane grubu aslında Uygur ilinin güneyindeki Tarım ovası civarındaki bölgelerden göç ederek gelmişlerdir. Bunlar bugünkü Özbekistan, Kırgızistan ve

¹ Agentstvo respublikiki Kazahstan po statistike. Çislennostnaseleniya Respubliki Kazaxstan po otdelni metnosamna 1 yanvary 2012 goda

² Natsionalny statističeskiy komitet Kırgızskoy Respubliki (Natsionalny sostav naseleniya ozenka 1 yanvary 2012 goda).

³ Etničeskiy atlas Uzbekistana, İnstitut "Otkritoye Obşestvo" - fondsodeistviya - Uzbekistan. 2002 Str. 217.

⁴ K 100 letiyupereseleniya uygurovv Turkmenistan. <http://hamrajan.narod.ru/index.html>

⁵ K 100 letiyupereseleniya uygurovv Turkmenistan. <http://hamrajan.narod.ru/index.html>

⁶ Vserossiyskaya perepis naseleniya 2010 goda - http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_10.php

⁷ İzbranniyetrudi /Sadvakasov Gocahmet, Almatı 2005.

Tacikistan'ın şehirlerine hem çiftçilik bölgelerine yerleşmişlerdir. Bu grup 20. yüzyılın başlarına kadar yerli halklar tarafından "Kaşgarlılar" diye adlandırılmıştır.

Fergane vadisi ve Yedisu bölgesi eskiden beri Uygur kabilelerinin faaliyet alanıdır. Bu bölgeler ile Tarım ve İli vadisi arasında sıkı tarihi ilişkiler vardır. Uygurların son dönemlerde bu bölgelere göç etmeleri 1759 yılından sonra başlamıştır. Bunun Mançu-Çin askerlerinin saldırıları ve katliamları ile ilişkisi vardır. 19. yüzyıldaki savaşlar neticesinde daha fazla sayıdaki Kaşgar ahalisi Fergane vadisine göç etmiştir. Kazak alimi Çokan Velihanov'un verdiği bilgilere göre, 19. yüzyılın ilk yarısında Fergane vadisine 300,000'den fazla Kaşgarlı yerleşmiştir.⁸ O dönemlerdeki Fergane vadisine yerleşmiş Uygurların durumu ve nüfusu hakkında eski Sovyetler Birliği âlimlerinden G. İshakof, A. M. Reşetov, A. N. Sedlovskaya, S. S. Gubayeva, İ. V. Zaharova, G. Sadvakasof ve diğerleri kendi araştırmalarında bilgiler vermişlerdir.

S. S. Gubayeva Çokan Velihanov'un verdiği bilgiler temelinde 19. yüzyılın 60'lı yıllarına kadar olan zaman zarfında Fergane vadisinde 300,000 civarında Uygur'un yaşadığını ortaya koymuştur.⁹

Eski Sovyetler Birliği Uygur alimi, akademik Gucahmet Sadvakasof Fergane vadisinde Çokan Velihanov'un kaydettiği 9000 kişilik Dolanlıları da katarak, 324,000 civarında Uygur yaşadığını ortaya koymuştur.¹⁰ İ. V. Zaharova'ya göre, 1860 yılına kadar olan zaman zarfında Kokend Hanlığı sınırları içerisinde 200,000-250,000 etrafında Uygur yaşamıştır.¹¹

Fergane vadisindeki Uygurların yerli Özbekler arasında eriyip gitmesi durumu çok ağır olmuştur. Bu iki halk arasında aslında etnik farkın olmaması, dil, din, sanat, örf adet, giyim kuşam, yiyecek içecek, yaşam tarzı ve diğer bir çok yöndeki benzerlikler dolayısıyla Kaşgarlı Uygurlar Fergane vadisindeki bu halk arasında eriyip bugünkü Özbeklerin etnik terkiibini oluşturmuştur.

Yedisu grubu genel olarak 1881 yılında Rusya ile Mançu-Çin imparatorluğu arasında "İli Antlaşması" imzalanıp hudutlar ikiye ayrıldıktan sonra Korgas nehrinin doğusundaki İli bölgesinden Rusya topraklarına göç eden 45,000 Tarançı¹², yani İli Uygurlarıdır. Ayrıca 1955-1962 yılları arasında İli ve diğer kuzey bölgelerinden göç edenler de bu gruba mensuptur. Bu iki grup Uygur dil bakımından Uygurcanın merkezi diyalektine mensup olup, aralarında sadece ufak ağız özellikleri söz konusudur. Fergane vadisindeki Uygur ahalisi, yani önceki Kaşgarlılar Kaşgar ağzını, Yedisu bölgesindekiler ise İli ağzını kullanmışlardır. Bu iki grup Uygur 20. yüzyılın başlarına kadar "Kaşgarlı" ve "Tarançı" şeklinde iki ayrı isimle birbirlerinden ayırt edilmişlerdir. Yerli halk hem Çarlık Rusya hükümeti de onları bu şekilde adlandırmışlardır. 1921 yılında Taşkent'te düzenlenen Kurultayda "Devrimci Uygur Birliği" (İnkılabi Uygur İttifakı) bu terimi yürürlükten kaldırıp Uygur adının kullanılması hakkında karar aldıktan sonra Uygur adı yavaş yavaş Fergana grubu ve Yedisu grubunun ortak etnik adı oldu. Kaşgarlı ve Tarançı isimleri bir milletin iki farklı coğrafi bölgede yerleşmiş kısımlarının isimleri olup asla etnik isim değildi.

Eski Sovyetler Birliği'nin ilk dönemlerindeki Uygurların nüfusu hakkında çeşitli bilgiler mevcuttur. Uygur lideri Abdullah Ruzbakiyev 1923 yılında bütün Türkistan otonom cumhuriyetlerinde yaşayan Uygurların 600 binden fazla olduğu bilgisini Türkistan Komünist Partisi Merkezi Komitesi'ne ve Rusya Bolşevikler Partisi Merkez Komitesi Orta Asya Bürosu'na

⁸ Ç. Ç. Valihanov, İzbranniye proizvedeniya. Nauka, Almatı 1986.

⁹ S. S. Gubayeva, Uygurı dungane ferganskoy dolını // Sovremennoye razvitiye etniçeskikh grupp Sredney Azii Kazahstana, Ç. 2. M. 1992, S. 121.

¹⁰ İzbranniyetrudi /Sadvakasov Gucahmet, Almatı 2005. S. 55.

¹¹ İ. V. Zaharova, Ukaz. Soç. S. 223-224

¹² P.P. Rumiyansev, Uyezdi Cetusu, Almatı.

bildirmiştir.¹³ Yine aynı yıllarda Uygur âlimlerinden Burhan Kasimov bütün Orta Asya'da bir milyon civarında Uygur'un yaşadığını yazmıştır. Bu Uygurların büyük kısmı Fergane Vadisi'ne dağılmıştır. Abdullah Ruzbakiyev daha sonra bütün Sovyetler Birliği'nde yaşayan Uygurların 500 ila 700 bin civarında olduğunu yazmıştır. Yani Uygurların nüfusu hakkında Uygurlar arasında da farklı görüşler mevcut idi. Ancak Sovyet hükümetinin istatistik verileri bu sayıyı çok düşük göstermekteydi. 1924 yılında Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti kurulduktan sonra, Fergane Vadisi'ndeki çok sayıdaki Kaşgarlı Uygur Özbek olarak kaydedilmiştir. Rusya âlimi Sergey Abaşin'in görüşlerine dayanacak olursak, Fergane Vadisi'ndeki bu çok sayıdaki Kaşgarlılar Sovyetler Birliği'nin 1924 yılında başlayan Orta Asya'da milli cumhuriyetler kurma siyaseti neticesinde Özbek etnik grubuna dâhil edilmiş, yeni Özbek milleti inşa etmek için kullanılmıştır. Fakat 1926 yılındaki Sovyetler Birliği'nin nüfus araştırmasında Uygur etnik grubu "Kaşgarlı", "Tarañçı" ve "Uygur" şeklinde üç isimle kaydedilmiştir. Ama 1937 yılındaki araştırmada sadece Uygur adı kullanılmıştır.¹⁴ Sovyetler Birliği'ndeki Uygurlar hükümet istatistik verilerinde nüfus sürekli az gösterilmiştir. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Sovyetler Birliği'ndeki Uygurların azalmasında temel sebep milli siyasetle birlikte, Uygurlar ile Özbekler arasında etnik farkın büyük olmamasıdır. Bunun dışında yine 1932-1933 yıllarındaki açlık felaketi, 1937 yıllarındaki tasfiye hareketi ve 1941-1945 yıllarındaki Sovyet-Alman savaşı da Uygurların azalmalarındaki önemli sebeplerdendir. Mesela Kazakistan 1947 yılında Kazakistan komünist partisi birinci sekreteri Cumabay Şayahmetov Kazakistan'da Uygur otonom bölgesi kurulmasıyla ilgili Moskova'ya gönderdiği raporda Uygurlarının sayısını 23,0000 olarak bildirmiştir.¹⁵ Bu rakam 1937 yılındaki rakamdan oldukça düşüktür. Elbette Kazakistan Uygurlarının sayısının azalmasındaki diğer bir sebep de 1932-1933 yıllarındaki açlık felaketi döneminde çok sayıdaki Uygur'un Yedisu bölgesinden İli Vadisi'ne göçüp gelmesi ve kendi memleketlerine geri dönmemeleridir. İşte bu çeşitli sebeplerden dolayı Sovyetler Birliği'nin 1950'li yıllardaki nüfus verilerine göre Sovyetler Birliği topraklarındaki bütün Uygur ahalisinin nüfusu ancak 100,000 etrafında kalmıştır.

Sovyetler Birliği'ndeki Uygurların tekrar çoğalması 1954-1962 yıllarındaki göçlerle gerçekleşmiştir. Uygurların Yedisu grubu bünyesine Uygur ilinin Kaşgar, Aksu, Urumçi, Atuş ve diğer bölgelerden gelen Uygurlar da katıldılar. Taşkent ve Fergane vadisindeki Uygurların terkbine İli bölgesinden gelen İli Uygurları da katıldı.

2. Uygurların Milli Kimlik Süreci

1954 -1962 yıllarındaki geniş çaplı göç neticesinde Orta Asya cumhuriyetlerindeki Uygurların sayısı birden bire arttı. Bununla birlikte Uygurların milli kültürü, dil ve yazısı, örf adetleri, sanatı ve diğerlerini kapsayan milli kimliği güçlendi ve gelişti.

1954 – 1962 yıllarındaki geniş çaplı göç sonucunda Özbekistan ve Kırgızistan'daki çok sayıda yerli Uygur kendi milli kimliklerini yeniden kazanmıştı. Kırgızistan'ın Oş, Calal Abad, Frunze, Karakol, Tokmak gibi şehirlerindeki Uygurların bir kısmı o dönemde milli kimliğini Özbek diye değiştirerek Özbekleşme sürecini yaşamış ve bundan dolayı sayıları çok az kalmıştı. Kendi kimliğini gizleyen Uygurlarla yeniden göç edip gelenler birleşince, Kırgızistan Uygurlarının sayısı birden bire çoğaldı. Özbekistan Uygurları o dönemde hemen hemen Özbekleşmiş, kendi milli kimliğini tamamen kaybetmişlerdi. Etnik kimliğini kaybetmeyenler ile yeni göçüp gelenlerin birleşmesi neticesinde Uygur topluluğu resmi olarak tekrar şekillendi. Böylece Uygur kültürü yeni bir gelişim sürecine girdi.

¹³ A. Rozibaqiýev, M. Rozibaqiýeva, *Uygur Xelqiniñ Munewwer Perzendi* (Uygur Halkının Münevver Evladı), Almuta, Qazaqstan, 1987-yılı, 48-bet.

¹⁴ Nebijan Tursun, *Perğane Wadisidiki Yoqilip Ketken Xelq-Uygurlar* (Fergane Vadisinde Kaybolan Halk: Uygurlar), Hacettepe Üniversitesi Bildiriler Kitabı, 2013. Ayrıca bkz. Ankara. www.misranim.com.

¹⁵ Uygurskaya avtonomiya v SSSR. <http://www.zonakz.net/blogs/user/rabochij/9903.html>.

Kazakistan'daki, Uygurlar kolhozlar, köy-yayla ve şehirlerde toplu olarak yaşadıkları için kendi kimliği, eğitim ve kültürünü diğer cumhuriyetlere nazaran daha iyi korumuşlardır. 1950'li yıllarda Sovyetler Birliği topraklarındaki Uygurlar arasında sadece Kazakistan Uygurları Sovyet Uygur kültürünün sembolü olarak varlığını korumuşlardır.

Sovyetler Birliği döneminde Sovyetler Birliği topraklarındaki bu Uygurlara genellikle “Sovyet Uygurları”, onların edebiyatına “Sovyet Uygur edebiyatı”, “onların arasından çıkan âlimlere “Sovyet Uygur alimi” denmiş, Sovyet Uygurları bu namlarla Uygur ilindeki Uygurlardan tefrik edilmiştir. Sovyetler Birliği yıkılıp bağımsız cumhuriyetler ortaya çıktıktan sonra “Sovyet Uygurları” denen ortak nam yok olup, Uygur diasporası çeşitli cumhuriyetler arasında bölünmüş, böylece her biri farklı gelişim sürecine girmiştir.

Gerçi Yedisu ve Fergane bölgesindeki söz konusu iki grup Uygur günümüzde Orta Asya'daki dört cumhuriyete bölünüp bir bütün Uygur milletinin ayrı diasporasını şekillendirmiş ise de, Uygurların büyük bir kısmını teşkil eden Fergane grubu yerli halklar arasında hemen hemen eriyip bitmiştir. Bu bölgedeki kalıntı Uygur grupları da devamlı erime sürecini yaşamaktadırlar. Andıcan gibi bölgelerde bugün belli sayıda Uygur topluluğu olsa da, ana dilini unutmuştur. Dil ve etnik özellik bakımından Özbeklerden farksız bir durumdadır. Ancak Özbekistan'daki Uygur topluluğu 1955 yılından 1962 yılına kadar olan zaman zarfında Uygur ilinden göç edip gelenlerden teşkil edilmiştir. Kazakistan'dan bu cumhuriyete çalışma sebebiyle gelip yerleşen Uygurların esas kısmı Taşkent şehrine toplanmış, kendi milli kimliği ve milli kültürünü belli ölçüde korumuş ise de, yeni nesillerin değişmesiyle bu cumhuriyetteki Uygur milli kimliği yavaş yavaş zayıflamaya başlamış, Özbekleşme sürecine girmiştir.

Uygurların Kazakistan ve Kırgızistan'ı kendi içine alan Yedisu grubu ise kendi milli kimliğini, kültür ve eğitimini, edebiyat ve sanatını, müziklerini, örf ve adetlerini iyi korudu. Bununla birlikte bunları belli bir dereceye kadar geliştirerek bir bütün olan Uygur milli kimliğinin ve Uygur kültürel kimliğinin Merkezi Asya bölgesindeki temsilcileri olarak önemli rol oynadı. Bu grubun Kazak ve Kırgız gibi yerli halklar arasında eriyip gitme hadisesi pek görülmedi. Ancak, bundan sonraki gelişmelerin gidişatını incelemek oldukça önemlidir. Elbette, Kırgızistan Uygurlarının 1954-1962 yılları arasında göçüp gelenlerinin arasında çok sayıda Kaşgar ve Atuş gibi yerlerden gelenler de vardı. Bunlar önce İli vadisine, sonra İli'den Sovyetler Birliği tarafına geçmişlerdi. Bu grubun kendilerini Tarañçılar veya Yedisululardan farklı görme eğilimi de vardı. Ancak, şimdi bunun gibi eğilimler esasen bitmiştir.

3. Orta Asya Uygur Kültürünün Gelişim Aşamaları

Orta Asya bölgesindeki Uygurların 20. asırdaki kültürel gelişimini devlet yapısına göre Çarlık Rusya dönemi, Sovyetler Birliği dönemi ve Bağımsız Cumhuriyetler dönemi şeklinde üçe ayırmak mümkündür. Bu üç devrin kendine has karakteri, özellikleri, gelişim süreci vardır.

Birinci dönem: Çarlık Rusya Dönemi (1865-1917 yılları)

1876'da Çarlık Rusya'sı Türkistan bölgesini tamamen işgal ettikten sonra, Orta Asya bölgesini merkezi Taşkent'te olan Türkistan Genel Valiliği'nin askeri ve idari yönetim dairesi içinde idare etmiştir. Ta ki 1917 yılında, Ekim İhtilali sonucunda Çarlık rejimi yıkılıp hakimiyet Bolşeviklerin eline geçene kadar olan zaman zarfında Çarlık Rusya hükümeti Türkistan'ı kendi ham madde üssüne dönüştürerek Taşkent gibi yerlerde küçük çaplı hafif sanayi üslerini kurdu. Bir de demir yolu inşa ederek Türkistan'ı Rusya'nın iç kısımlarına bağlama girişiminde bulundu. Rusya'nın ticaret ve sanayi burjuvazisinin Türkistan'daki ham maddeye olan ihtiyacı, onları Taşkent gibi şehirlere çağdaş Avrupa medeniyeti, sanayi araç gereçlerini getirmeye, Avrupa tarzındaki okulları açıp yerli halk çocuklarını belli derecede eğitmeye mecbur bıraktı.

Bununla birlikte Orta Asya bölgesindeki yerli ticaret grubu ve üst tabaka kişileri için Rusya'nın Petersburg, Moskova, Orenburg ve başka şehirlerine gidip ticaret yapma ve kültür alışverişinde bulunma imkânı yaratıldı. Çarlık Rusya yönetimi, Orta Asya halklarına yönelik ırkçılık ve aşağılama siyaseti yürütmüş ise de, yerli halklar belli ölçüde yeniliklerle buluşma imkânına sahip oldular. Ancak Çarlık Rusya hükümeti, hiçbir şekilde Orta Asya halklarının kültür ve eğitim bakımından gelişmesi ve halkın medeni eğitim kalitesinin yükseltilmesi için yatırım yapmadı. Yerli halklar ancak kendi aralarından çıkan halkçı ve yenilikçi kişileri takip etmeye mecbur kaldılar.

Rus yönetiminin ayrımcılık ve sömürgecilik siyasetinden dolayı Orta Asya halklarında okuma yazma oranı çok düşüktü. Bunların arasında Uygurlar da vardı. Gerek Fergana vadisindeki, gerekse Yedisu Bölgesindeki Uygurlar olsun, kültür seviyeleri açısından geri kalmışlardı. Uygurlardaki okuma yazma oranı aynı şekilde düşüktü. Çağdaş okulların açılması, eğitim faaliyeti için imkân yoktu. 1917 yılındaki Şubat İhtilali'nden sonra Orta Asya'da yerli halkların milli uyanış ve eğitim faaliyetleri çoğalmaya başladı. Uygurlar da kendi dernekleri etrafında birleşip eğitim faaliyetlerine başladı. Bu bağlamda "Tarançı Komitesi" kendi başına bazı programları ortaya koymuştu. Sovyet hâkimiyeti yerleştikten sonra, Sovyet hükümeti yerli halkın desteğini kazanmak ve kendi hâkimiyetini pekiştirmek için yerli halkları kendi kültür ve eğitim işlerini geliştirmeye çağırdı ve bununla ilgili bazı çare tedbirleri kabul etti. Yerli halkın Çarlık Rusya'ya karşı koyup Sovyet hâkimiyeti tarafını tutmasının nedenlerinden birisi öncekinin aşağılama politikası uygulaması, sonrakinin ise aşağılama politikasını ortadan kaldırıp milli kültür ve eğitim işlerini geliştirme sözünü vermesi idi.

Yedisu Uygurlarının büyük bir kısmı 1883 yılından sonra Rusya vatandaşı olsa da 1918 yılına kadar olan 40 yıl içerisinde kültür seviyesi anlamında dikkat çekici bir gelişme kaydedememişti. Sadece az sayıdaki bir kısım Uygur çocuğu Rus dilinde eğitim yapan okullarda okuma ve fabrikalarda çalışma imkanı buldu. Diğer bir kısmı ise Kazan, Ufa, Orenburg gibi yerlerdeki Tatarlarla iletişim kurarak yeni tarz eğitim ve kültürle tanışma imkânı bulup kendilerini geliştirmişlerdi.

Çarlık Rusya dönemi bütün Orta Asya halklarında olduğu gibi Uygurlar için de hiçbir gelişme sağlamamıştı. Uygurlarda çağdaş kültür ve eğitimin oluşumu ve gelişmesi ancak sosyalist ideoloji altında Sovyetler Birliği döneminde gerçekleşmişti. Yedisu'yu da içine alan Orta Asya'daki Uygur ahalisinin, genellikle Uygur ana vatanını içine alan bütün bir Uygur halkının kültür seviyesi açısından geri kalmışlığı, okuma yazma oranının düşüklüğü Uygur aydınlarından Abdullah Ruzbakıyev, Burhan Kasımov gibi kişilerin makalelerinde çok vurgulanmıştı. Burhan Kasımov, Yedisu'daki Uygurların kültür ve eğitim durumları hakkında "Halkımız arasında her 100 kişiden biri hariç diğerleri yazmayı bilmiyor. Bu cahilliğe sona vermek için henüz bir adım atılmış değil. Eksiklikler o kadar çoktur ki, binde birini bile yazıp bitiremeyiz. Devrim sürecinde bütün Rusya'daki oymaklar içerisinde en çok ezilen biziz. Evvelden de şimdi de en aşağı, cahil sayılan biziz, zorluğu, zilleti en fazla çeken biz Uygur halkı"¹⁶ diye yazmış.

İkinci Dönem: Sovyetler Birliği Dönemi (1918-1991 yılları)

Uygurların 20. asırda, Sovyetler Birliği dönemindeki kültürel gelişim evresini Stalin dönemi; Stalin sonrası dönem ve Sovyet-Çin rekabeti dönemi olmak üzere üç döneme ayırmak mümkündür. Stalin dönemi Uygur kültürünü yine 1937-1938 yıllarındaki büyük tasfiye hareketi ve Sovyet-Alman savaşının başlamasını sınır kabul edip iki aşamaya ayırmak mümkündür. Birinci aşama 1918-1941 yılları olup bu 20 yıl içerisinde Uygur halkı kültür ve eğitim, sanat ve diğer

¹⁶ Burhan Qasimov, "Uygur Xelqliride Maarip İşliri" (Uygur Halklarında Eğitim Faaliyetleri), **Kembeğeller Avazi**, 17 Ağustos 1922.

alanlarda benzeri görülmemiş ilerlemeler kaydettiler. Uygur çağdaş kültürü, sanatı, edebiyatı yoktan varlığa gelip oluşma ve gelişme sürecine girdi.

Birinci aşamada oluşturulan Uygur kültürü tablosu 1937-1938 yıllarında Stalin'in tasfiye hareketiyle paramparça oldu, 1941 yılında, Sovyet-Alman savaşının patlak vermesiyle oluşan savaş karışıklığı sırasında tamamen bitti.

20. asır Orta Asya Sovyet dönemi Uygur kültürünün ikinci aşaması 1945 yılından Stalin'in ölümünden sonra Kruşçev'in iktidara geçmesine kadar olan aşamadır. Söz konusu aşamada Uygur halkı bütün Sovyetler Birliği'ndeki halklar ile birlikte savaş yaralarını sarma, devletin iktisadi ve ekonomik durumunu yeniden kurma ve güçlendirme işine girişti. Stalin hükümeti, 1943 yılından sonra Asya-Pasifik bölgesi vaziyeti, dünya vaziyeti, ayrıca Çin ve Uygur ili vaziyetine göre, Uygur iline ve Uygurlara yönelik yeni strateji belirlemiş olup, bu durum Uygur gibi halkların 1944-1949 yıllarındaki milli kurtuluş hareketini destekleme ve bu harekete yardım etme biçiminde yansımıştır.

1949 yılından sonra, Çin komünistleri ile işbirliğini kuvvetlendirmek, Çin Halk Cumhuriyeti'ni desteklemek suretiyle batılı devletlere karşı Soğuk Savaş'taki sosyalist kampını güçlendirdi. İşte bu gibi sebeplerden dolayı Sovyetler Birliği'nde 1938 yıllarında kapatılan Uygur okulları açılmaya, Uygur kültür, eğitim, sanat ve neşriyat kurumları eski haline gelmeye ve yeniden açılmaya başladı; çünkü Sovyetler Birliği hükümeti için ilerlemiş, gelişen "Sovyet Uygurları" nı model göstermek ve bütün Uygur halkının Sovyetler Birliği'ne olan sempatisini kazanmak gerekiyordu. Stalin öldükten sonra Kruşçev'in şahıslara tapınmaya karşı hareketi ve Stalin'in yanlışlarını eleştirme ve Stalin devrindeki gulahları ortadan kaldırma, gulah tutsaklarının itibarını iade etme hareketi başladıktan sonra Sovyet Uygur kültürü ve eğitiminde yeni bir dönem başladı.

Sovyet dönemindeki Orta Asya Uygur kültürünün üçüncü aşaması Sovyet-Çin rekabeti dönemi olup, bu 1961 yılından 1989 yılına kadar olan 30 yıla yakın zamanı içine alır. Bu süreçte Kruşçev, Brejnev ve Gorbaçov'dan ibaret üç şahıs aralıksız ve uzun bir süre iktidarda kaldı. Brejnev ile Gorbaçov dönemi Orta Asya Uygur kültürünün en gelişmiş dönemi sayılır.

Üçüncü Dönem: Bağımsız Cumhuriyetler Dönemi (1991 yılından bugüne kadar)

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla 15 tane müstakil devlet ortaya çıktı ve Soğuk Savaş batı dünyasının zaferiyle sonuçlandı. Sovyetler Birliği'nin yıkılması dünyayı değiştirdi, bununla birlikte söz konusu devletin etrafındaki uluslararası ve bölgesel nitelikli ilişkilerinde büyük değişiklikler meydana geldi. Orta Asya'da ortaya çıkan müstakil cumhuriyetler bu 20 yıl içinde adım adım kendi milli ve devlet kimliğini oluşturma yolunu tuttular, hâkimiyet başındaki milletlerden Kazaklar, Özbekler, Kırgızlar ve Türkmenlerin devletçilik, milliyetçilik ideolojisi güçlendirildi. Bu 20 yıl içinde eski Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği'nin idaresi altında yaklaşık bir asırdan fazla yaşamış olan bu halklar, müstakil devletçilik fikrini kuvvetlendirme, kendi kendini idare etme ve milli gururu güçlendirme uğruna çeşitli programları gerçekleştirdi. Bununla birlikte kendi devletlerinde çok sayıda milletin yaşadığı ve onların güçlü bir milli kimlik düşüncesine sahip olduğunu dikkate alarak devletin güvenliği ve toprak bütünlüğünü garanti altına almak için "Kırgızistan bizim ortak evimiz", "Kazakistan bizim ortak evimiz" söylemiyle "ortak vatan" fikrini yaydılar ve bu şekilde milletlerin eşitliğini ve kardeşliğini vurguladılar. Gerçi Orta Asya Türk halkları aslında ortak bir kültür ve tarih kimliğine sahip iseler de Türk kardeşliği ve Türk birliği sloganı açık ve resmi bir şekilde uygulanmaya konmadı. Aksine, Sovyetler Birliği modeline göre, milli politika uygulandı.

Bağımsız cumhuriyetler dönemindeki Uygurlar merkezi Kazakistan olmak üzere kendi milli kültürünü, eğitimini geliştirme imkânına sahip oldular. Uygurların nüfus olarak yoğunluğu ve toplu olarak bir yerde oturmaları gibi avantajlar dolayısıyla Kazakistan hükümeti Sovyetler Birliği'nin Uygur kültürünü geliştirme politikasını dışlamadı. Ancak Sovyetler Birliği döneminde

hükümetin büyük miktarda yatırım yapma politikasında değişiklik yaptı, Sovyetler Birliği döneminde hükümetin yatırımı ve yönetimiyle kurulmuş olan Uygur kültür, propaganda, araştırma ve eğitim kurumlarına yönelik yatırımı kısıtlamak suretiyle bunların Gorbaçov dönemindeki gibi özel ayrıcalığına sınır koydu, bazılarını durdurdu, bazılarını kısalttı. Pazar ekonomisinin, özelleştirmelerin yaygınlaşmasıyla Uygurlar kendi kültürünü geliştirmek için yatırım yapmaya ve kendi işlerini kendi görmeye mecbur oldular.

Fakat Kazakistan hükümeti, Uygur kültürü ve eğitiminin geliştirilmesi yönündeki tutumunu sürdürdü. Kırgızistan'da ise Uygurların hükümetin desteğine erişmiş olmalarına rağmen, Kazakistan'da olduğu gibi sistemli bir milli eğitime sahip olma imkanı olmadı. Buradaki Uygur kültürü ancak kitlesel niteliğe sahipti. Özbekistan'da ise durum tamamen farklı olmuştur. Orada Uygur ahalisinin Özbekleşmesi ileri boyutta olduğu için milli eğitimden bahsetmek mümkün değildi. Özbekistan Uygur kültürü de kitlesel nitelikli olup Kazakistan'daki gibi cumhuriyet derecesindeki tiyatrolara, kültür ve eğitim kurumlarına sahip olması mümkün olmamıştır.

Bağımsız cumhuriyetler dönemindeki Uygur kültürü eski Sovyetler Birliği'nin büyük milliyetçilik baskısı, politik ideolojik baskısından kurtulmuş olup fikir bakımından serbestçe gelişme, Uygur milli kimliğini güçlendirme ve yayma imkânına sahip oldu. Uygur kültürü siyasi basamaklılardan kurtulmakla birlikte tarihi ana vatanındaki genel Uygur kültürü ile tek vücut olma ve yoğrulma istikbalini gördü. Uygurların evvelki "Sovyet Uygurları" denen siyasi etnik düşüncesi kaybolup kendilerini psikolojik açıdan ana vatandaki Uygurlar ile aynı kaderi paylaşan insanlar olarak görme eğilimi güçlendi. Sovyetler Birliği döneminde, bu topraklarda yaşayan Uygurların kendilerini "yerli" veya "Sovyetli"; 1954-1962 yıllarında göçüp gelenleri "göçmenler", "Çinliler" diye ayırma hastalığı son buldu. "Yerli Uygurlar" arasındaki kendilerini "Büyük Sovyet halkı" diye üstün görme eğilimlerine son verildi. Genellikle, bağımsız cumhuriyetler döneminde "Sovyet Uygurları" ayrı ayrı cumhuriyetlere dağılmış olmalarına rağmen, eski ortak "Sovyetli" kimlik bilinci değil, kendilerini ana vatandaki çekirdek topluluk, yani Uygurlara bağlama eğilimi, bir bütün Uygur milli kimlik bilinci daha da güçlenmeye başladı. Bağımsız cumhuriyetler dönemindeki Uygur kültürünün en büyük özelliği fikir ve üslup yönünden serbest olmasıdır. Kazakistan'ı içine alan Orta Asya'daki Uygur kültürü bu cumhuriyetlerin demokratik rejimlerinden yararlanarak yasalara uygun bir şekilde gelişme yoluna girdi. Elbette, Kazakistan'ı kendi içine alan Orta Asya Uygur kültürünün bundan sonraki gelişme istikametinin nasıl olacağı önemli bir konudur. Onların istikameti nasıl olacak? Şimdi hangi sorunlar ortaya çıkmaya başladı? gibi sorular sorulabilir. Orta Asya Uygur kültürünün bundan sonraki istikameti meselesindeki temel soru şudur: Söz konusu bölgelerdeki Uygur kültürü gelecekte bu cumhuriyetlerin sahibi olan esas Türk milletlerinin kültürü içerisinde eriyip gider mi? Bu bütünleşme ortak Türk kardeşliği kavramı temelinde mi gerçekleşecek? Ya da farklı mı olacak? Özbekistan Uygurları bunun bir modelini sundular, acaba Kazakistan Uygur kültürünün kaderi de mi böyle olacak? İşte bunlar zor sorulardır. Elbette, Orta Asya Uygur kültürünün mevcudiyeti Uygurların çekirdek yapısını teşkil eden Uygur ana vatanındaki Uygurların kültür mevcudiyetiyle yakından ilgilidir. Çünkü esas gövdenin mevcudiyeti diğer kolları etkiler. Ancak Nursultan Nazarbayev'in Kazakistan topraklarındaki Uygur milli eğitimine yönelik "çift dilli" politikası olmamıştır. Nazarbayev'in Uygur ilk ve ortaokul milli eğitimini tam olarak geliştirmek suretiyle Uygur dilinin korunması için gönülden katkı sağlaması ve bu şekilde dünya medeniyetinin kadim ve şerefli bir üyesi olan Uygur kültürünün korunmasında bir model yaratma ihtimalini göz ardı etmemek gerekir.

Elbette, Orta Asya Uygur kültürünün üçüncü dönemi olan bağımsız cumhuriyetler dönemi Uygur kültürünün önceki iki dönemine nazaran daha serbest gelişme yoluna girdiği, anavatanıyla kader birliği bilincinin güçlendiği, ama ciddi ve karmaşık istikbal meselesiyle karşı karşıya kaldığı bir dönemdir.

4. 1920-1930 Yıllarındaki Uygurların Kültürel Başarıları

Bu konu Orta Asya Uygur kültürünün Sovyetler Birliği döneminin 1918-1941 yılları arasındaki dönemini kapsar. Orta Asya'daki Uygurlar arasında Kazakistan'da ilk olarak 1918 yılında "Sada-yı Tarançı" gazetesi yayınlanmıştır. Gazetenin sahipleri olan Hüseyinbek Yunusov gibi kişiler "Tarançı Komitesi"nin başında kültürel aydınlanma hareketine öncülük etmiş ve Sovyet hükümetine karşı faaliyetlerde bulunduklarından bu gazete durdurulmuştur.¹⁷ 1919 yılında Abdullah Ruzbakıyev gibi kişiler "Uygur Cemiyeti"ni kurmuşlar, onların esas programı yine kültürel aydınlanma olmuştur.

1919 yılında Almatı'da ilk kez 4 sınıflı Uygur ilk okulu açıldı. Bu okul 1925 yılından sonra 9 yıllık ortaokula dönüştürülerek Sufi Zerafet adını almıştır. Böylece ilk Uygur orta okulu olmuştur. "Uygur Cemiyeti" Yedisu bölgesindeki Uygurlar arasında okul açma, eğitimi geliştirme gibi faaliyetlerle uğraşmakla birlikte "Kök Köynekler"(mavi gömlekliler) adı verilen sanat grubunu kurup ilk Uygur dramalarını sahneledi. İşte o dramalardan birisi A. Ruzbakıyev'in "Makam Düşkünleri" (mensepperesler) adlı dramasıdır. Çok geçmeden, Uygur tiyatro grubu yine Nezergoca Abdusemetov'un "Nuzugum" dramasını ve sonra da "Anarhan" dramasını sahneledi. Yedisu Uygurları arasında tiyatro sanatı hızla geliş ve bunun sonucunda ilk Uygur drama yönetmenleri ve profesyonel oyuncular ordusu yetişti. 1923 yılına gelindiğinde Abdullah Ruzbakıyev'in başkanlığında "Uygur Bilik Heyeti" kurulup buna Nezergoca Abdusemetov, Burhan Kasimov, İsmail Tahirov gibi Uygur aydınları katıldılar.¹⁸ Onların esas programı Uygur dil, tarih ve kültürünü araştırmak, Uygurların bilim, kültür ve eğitim düzeylerini yükseltmekti. Uygur yöneticileri ve aydınlarının aktif faaliyetleri sonucunda 1920'li yılların sonuna gelindiğinde Yedisu bölgesindeki Uygurlarının yerleşmiş olduğu tüm köylerde okullar yaygınlaştı.

Burhan Kasimov ve Abdullah Ruzbakıyev gibi kişiler Uygur eğitim işlerini hızla geliştirmeyi ilk sıraya koymayı sürekli olarak vurgulamışlardır. Gerçi 1921-1925 yılları arasında Uygur bölgesinde çok sayıda mektep açılmış ise de, onlar bunların yetersiz olduğunu, Uygurlar arasındaki okuma-yazma oranının sürekli düştüğünü dile getiriyorlardı. Sovyet Uygur lideri Abdulla Ruzbakıyev, 1925 yılında yazmış olduğu makalesinde, okul ve eğitim meselesiyle ilgili olarak Uygur okullarını ve eğitim işlerini geliştirmenin ne kadar zaruri olduğunu vurgulamıştır. Uygurların kültür ve eğitiminde gözle görülür değişiklikler meydana gelmiş ve çok sayıda Uygur genci yüksek okullarda okuma imkânına sahip olsa da, yine de Uygurlar için açılan okulların azlığından şikayet etmiş ve şunları yazmıştır:

"Orta Asya'daki çeşitli cumhuriyetlerde yaşayan 500-700 bin Uygur emekçileri için açılan okulların sayısı ancak 20-25 kadardır. Bunların çoğu Yedisu bölgesindedir. Okullara ayrılan bütçe yeterli değildir."¹⁹

Abdulla Ruzbakıyev gibi Uygur liderleri sürekli olarak Sovyet yönetiminden Uygurların kültür ve eğitim işlerini geliştirmeye yardım etmesini, gençleri yüksek bilim yurtlarında yetiştirmesini, okulları çoğaltmasını talep ve bu yönde büyük çaba sarf ettiler. Bunun sonucunda 1925 yılında, Yedisu bölgesinde Uygur Öğretmenleri İstişare Kurultayı düzenlenmiş ve aynı yıl 17 Uygur okulu hükümetin idaresine geçmiş, böylece okulun tüm giderleri hükümet tarafından karşılanmıştır. Orta Asya Uygurlarının çağdaş eğitimi erken başladığı için onların arasından çok sayıda genç, daha 20. yüzyılın başında Moskova, Leningrad, Taşkent, Bakü, Kazan, Almatı ve

¹⁷ Munir Erzın, *Yettesu Uyğurliriniñ Tunji Géziti: "Esirler Siri", "Mir"* (Yedisu Uygurlarının İlk Gazetesi: "Asırların Sırrı", "Mir"), Almatı 2012, s. 244-245.

¹⁸ A. Rozibaқыév ve M. Rozibaқыéva, *Uyğur Xelqiniñ Munewwer Perzendi*, Almuta, Qazaqistan, 1987-yılı, 51-bet.

¹⁹ Abdulla Rozibaқыéf, *Gézek Muellimlerniñ (Sıra Öğretmenlerin), Kembeğeller Awazi*, 18 Temmuz 1925 sayısı. Abdulla Rozibaқыéf maqaleleri toplama: *Xelqim Üchün Köyidu Yürek* (Halkım İçin Yanıyor Kalbim), Jazushi Neshiriyati, Almuta 1997, s. 78.

başka şehirlerdeki yüksek okullarda okuma imkânına sahip olmuştur. Yani geçen yüzyılın 20'li yıllarında Uygurlardan çok sayıda genç okuyup bilgi sahibi olmuştur. Abdulla Ruzbakıyev gibi kişilerin aktif hareket etmesi sonucunda 1921 yılında Kazak ve Uygur mekteplerinde öğrenim gören Uygur gençleri, Moskova ve Taşkent'teki çeşitli okullara gönderilmiş, 1922 yılında da 80'den fazla Uygur genç Moskova ve Taşkent'teki okullara gönderilmiştir.²⁰

1923 yılındaki istatistik verilere göre 500'den fazla Uygur genci Moskova, Leningrad, Taşkent, Bakü ve başka şehirlerdeki yüksek okullarda²¹; bir kısım Uygur genci ise Moskova'daki "Doğu Komünist Emekçiler Üniversitesi" nde okumuştur²².

1924-1925 yıllarında Orta Asya'da özel cumhuriyetler meydana geldikten sonra Uygur okulları hızlı bir şekilde artmıştır. 1925-1926 yıllarına gelindiğinde bütün Almatı bölgesindeki Uygur okullarının sayısı 32'ye ulaşmış, o okullarda 3490 öğrenci okumuştur. 1928-1929 yıllarında ise Uygur okullarının sayısı 42'ye ulaşmış, okuyanların sayısı da artmıştır.²³

Bunlardan başka yine Uygurlar arasında kitlesel olarak cehalete son verme, kültürel aydınlanma faaliyetleri de hız kazanmıştır. Mesai dışında kitle sanat ve kültür grupları kurulmuştur. Almatı'da bulunan Supi Zarvat adındaki Uygur Orta Okulu 1920 yıllarındaki tek Uygur Orta Okulu olarak çok sayıda genci yetiştirmiştir.

Ancak Özbekistan'daki durum farklı olmuştur. 1920 yıllarında Özbekistan sınırları içerisindeki Uygur ilkokullarının yaygınlaşma oranı çok düşük olmuştur. Uygur çocuklarının büyük bir kısmı Özbek okullarında okumuştur. Fakat 1930 yıllarının başlarına gelindiğinde Özbekistan'ın Andıcan, Taşkent ve diğer bölgelerinde Uygur dilindeki okullar, liseler, sanat grupları ve yayın faaliyetleri faaliyet göstermeye başlamıştır. 1933 yılında Andıcan'da kurulan Uygur tiyatro ve sanat merkezi uzun bir süre devam etmiştir. 1934 yılında Özbekistan'da, Uygurlar hakkında 'Cananhan' adlı ilk sinema filmi yapılmıştır.

Andıcan'daki Uygur tiyatro ve sanat merkezi döneminde Özbekistan bölgesinde ün yapmış, devlet tiyatrosu derecesine kadar yükselmiştir. Eysar İbrayimof (1910-1986), Genican Taşmetof (1913-), Calal Asımof (1907-1968) gibi kişiler o yıllardaki ünlü Uygur sanatçıları idiler. Genican Taşmetof, "Özbekistan Halk Sanatçısı" unvanını kazanmış olup, uzun bir süre Özbekistan'daki "Mukimi" tiyatrosu, Andıcan'daki Uygur tiyatrosu ve 1966 yılından sonra Özbekistan radyosu bünyesindeki Uygur sanat merkezini yönetmiştir.²⁴

Eysar İbrayimof ise, uzun bir süre Özbekistan'ın "Yoldaş Ahunbabayef Tiyatrosu"nda hizmet vermiştir. 1930 yıllarından itibaren "Leyla-Mecnun" dramasında Mecnun rolünü oynamış, bu rolü 1100 defa oynayarak Özbekistan drama tarihine ismini yazdırmıştır.²⁵

Kazakistan Uygur tiyatrosu 1934'te kurulmuştur. Gulam Celilof (1901-1995), Ehmet Şemiyef (1908-1983), Eskercan Ekberof (1910-1981), Mirhelil Zeynavidinof (1911-1978), Ehmetcan Supiyef (1916-2000), Mahperi Bakıyef, bayanlardan Helçem Eliyeva (1911-1997), Ruşengül Elahunuva (1920-2000), Selima Sattarova (1920-1985) ve başkaları ilk profesyonel

²⁰ Burhan Qasimof, "Uygur Xelqliride Maarip İşliri", **Kembegeller Awazi** 17. 08. 1922.

²¹ Abdumėjit Rozıbaqıyef ve Tengriqul Qutluq, **Perwaz**, Almuta 1991, s. 7.

²² T. N. Nikolayevna, Kommunističeskiy universitet trudyashiysya Vostoka (KYTB) - zentr ideynoy podgotovki kommunističeskih i revolyuzionnih kadrov Vostoka..http://cheloveknauka.com/kommunističeskiy-universitet-trudyashiysya-vostoka-kutv-tsentr-ideynoy-podgotovki-kommunističeskih-i-revolyutsionnyh-k

²³ Maşur Ruziyev, Vozrocdyonniy uygurskiy narod, Alma-Ata, Kazahstan 1976, s. 189-190.

²⁴ **20-Esirdiki Dañliq Uyğurlar, Özbekistan, Qazaqistan, Qırghızistan, Türkmenistan** (20. yüzyıldaki Ünlü Uyğurlar: Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan), Rusça, Almatı 2005, s. 192-197.

²⁵ **20-Esirdiki Dañliq Uyğurlar, Özbekistan, Qazaqistan, Qırghızistan, Türkmenistan**, s. 192-197.

Uygur drama artistleridir. Onlar hem drama oyunculuğu hem şarkıcı özellikleriyle ve yetenekleriyle "Kazakistan halk artisti" unvanını kazanmışlardır.

Taşkent 1920-1938 yılları arasında Uygur kültürünün en önemli merkezi olmuştur. Uygur kültürünün temsilcileri bu şehre toplanmış idiler. 1921 yılında Taşkent'te "Kembeğeller Avazı" (Yoksulların Sesi), "Yaş Uygur" (Genç Uygur) dergileri çıkmıştır. "Kembeğeller Avazı" sonra Almatı'ya taşınmıştır. 1929 yılından itibaren Taşkent'te "Kutuluş" (Kurtuluş) gazetesi çıkarılmıştır. 1930 yıllara gelindiğinde bu gazetenin adı "Şark Hakikati" olarak değiştirilmiştir. Traji çok yüksek olmuştur. 1937 yılında sadece Özbekistan Cumhuriyeti'nde 60'tan fazla Uygur kolhozu faaliyet gösteriyordu. Onların önemli bir bölümü Fergana Vadisi'nde idi.²⁶

Taşkent'teki Azınlıklar Enstitüsü ve diğer eğitim kurumlarında 1920'li yıllarda çok sayıda Uygur öğrenci okumuştur. Onların çoğunluğu önce İşçiler Fakültesi'ne girip hazırlık okuduktan sonra yüksek okullara resmi öğrenci olarak kabul edilmiştir. İlk Uygur âlimlerinin hepsi yüksek tahsilini önce Taşkent'te almış idiler.

Eski Çarlık Rusyası Türkistan bölgesinin merkezi olan Taşkent, 1918-1924 yıllarında Türkistan Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti, 1930 yılından sonra ise Özbekistan Sovyet Sosyalaist Cumhuriyetinin başkenti olmuştur. Sovyet Rusya hükümeti, doğu ve Asya ülkelerine yönelik politikalarını gerçekleştirmede Taşkent'i üs olarak belirlemiş olduğundan dolayı, Taşkent'in kültür, eğitim, sanat ve diğer sahalarını hızlı bir şekilde geliştirme yoluna gitmiştir. Onun için 1930'lu yıllara gelindiğinde Taşkent Merkezi Asya bölgesindeki en gelişmiş şehir haline gelmiştir. Dolayısıyla Taşkent'in Uygurlar için kültür merkezi haline gelmesi doğaldır.

Türkistan Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti (1918-1924) sınırları içerisindeki bütün Uygurların ortak siyasi teşkilatı "Altışehir Cungan Emekçilerinin İnkılâbı Uygur Birliği" 3-9 Haziran 1921'de Taşkent'te bir kurultay düzenlemiştir. Adı geçen teşkilatın başlıca programlarından biri, Uygur kültürünü ve eğitimini yükseltmek olmuştur. Bu teşkilatın merkezi Taşkent şehrinde olup bütün Türkistan sahasında şubeleri açılmıştır²⁷.

Taşkent Orta Asya Devlet Üniversitesi kurulduktan sonra Orta Asya gençlerini, ayrıca Uygur yüksek okul öğrencilerini yetiştirme merkezine dönüşmüştür. 1934-1936 yılları arasında bu üniversiteye Uygur bölgesinden üç grup halinde 300'den fazla öğrenci gönderilmiş olup, bunların içerisinde Uygur öğrencilerin oranı yüzde 40'ı teşkil ediyordu.²⁸ Orta Asya devlet üniversiteleri ve diğer yüksek okullarda 150'ye yakın Uygur genci yüksek tahsil sahibi olmuştur. İlk Uygur profesörleri olan Burhan Kasımov (1901-1937), Ömer Kasmı (-1938), Abdulhey Muhemmedi (1901-1937) ve başkaları Orta Asya Devlet Üniversitesinde ve diğer yüksek okullarda ders vermişlerdir.

Uygur edebiyatı bu dönemde eser vermeye başlamıştır. Çağdaş Uygur edebiyatındaki ilk roman "Dolkunlar Arısında" (Dalgalar Arasında) Mömin Hemrayif tarafından yazılmış olup²⁹, 1930 yılında Taşkent'te yayınlanmıştır. Çağdaş Uygur edebiyatındaki ilk uzun hikâye olan "Nuzugum" Nezerğoca Abdusemetof (1951-1998) tarafından yazılmış olup 1921 yılında Almatı'da yayınlanmıştır. Nezerğoca Abdusemetof 1920'li yıllardaki Uygur edebiyatı ve tarihçiliğin önemli temsilcilerinden birisi olarak ortaya çıkmıştır. O bu yıllarda edebi yaratıcılığının yanı sıra

²⁶ M. D. Savurov, Uyguri Uzbekistana, Etničeskii atlas Uzbekistana, İnstitut, Str. 217, "Otkritoye Obşestvo" - fondsođestviya - Uzbekistan.

²⁷ Nebijan Tursun, "Lenin'in Şerq İstratēgiyiside Uyğur Milliy Azadliq Herikiti Mesilisi" (1981-1924-yilliri) (Lenin'in Doğu Stratejisinde Uygur Milli Kurtuluş Hareketi Meselesi), **Ana Yurt Jurnili**, S. 1-2, Ankara 2013.

²⁸ Liu Zhenyu, Sheng Shicai Tongzhi Shiqi LiuSu Jiaoyu Shulun, **Hebei Shifan Daxue Xuebao**, Jiaoyu Xuekeban, 2011nian, Di 7 qı.

²⁹ **Sowét Uyğur Edebiyatı** (Sovet Uygur Edebiyatı), Nauka, Almuta, 1986, s. 35-51.

Uygurların tarihi, milli kimliği ve başka meseleleri hakkında da kitap ve makaleleri yayımlamış, oneli bir boşluğu doldurmuştur.

1930 yılında Mömin Hemrayef (1907-1956), Nur İsrailof (1910-1937), Turdı Hasan (1909-1937), Ömer Muhemmedi (1906-1931), Hezim İskendorof (1906-1970) ve başkaları Uygur çağdaş edebiyatının temsilcileri olarak tanınmış, Taşkent şehrinde edebi yaratıcılıkla meşgul olmuşlardır. 1930'lu yıllarda Uygur edebiyatında gelişime kaydedilmiş, Uygur yazarlarının birkaç parça uzun hikâyesi ardı ardına yayımlanmıştır. Bu eserlere örnek olarak Mömin Hemrayef'in "Ağır Günlerde" (1931), Nur İsrailof'un "Günler" (1934), "Kızıl Tuğ Nişanı" (1935), Turdı Hesen'in "Zulüm Ocağı" (1934) adlı uzun hikâyeleri verilebilir. 1920'li yılların sonlarından 1930'lu yılların ortalarına kadar olan müddet içerisinde yukarıda anılan ediplerden başka yine Ömer Muhemmedi, Abdulhey Muhemmedi, A. Hudaykulof, M. Adilof (İldırım) gibi isimler pek çok hikâyeyi yazıp yayımlamışlardır. 1930'lu yıllar hikâyeciliğinde en önemli tema Uygur ilindeki milli zulüm ve Uygur halkının başına gelen sıkıntıları yansıtmak olmuştur. Hikâyeden başka yine, yukarıda adı geçen ediplerle birlikte, Hezim İskendorof, Hebib Zakiri ve başkaları özel olarak şiirle meşgul olmuşlardır. Onların destanları ve şiir kitapları yayınlanmıştır.³⁰

Bütün Orta Asya'daki Uygur okullarının derslikleri Taşkent'teki "Okutkuçi" (Öğretmen) Yayınevi'nin Uygur bölümü tarafından hazırlanmıştır. 1930-1937 yılları arasında, Taşkent'in Uygur kültür merkezine dönüştürülmesinde Sovyetler Birliği'nin Çin ve Uygur siyaseti önemli bir rol oynamıştır. Moskova Şeng Şisey'e yardım edip Uygur millî kurtuluş hareketini bastırdıktan sonra, Hoca Niyaz Hacı gibi kişileri Şeng Şisey ile uzlaştırmış, Uygur ilini Sovyetler Birliği'nin kontrolü altındaki bir bölge haline getirmişti. Şeng Şisey Sovyet yanlısı bir siyaset izledi ve böylece Sovyetler Birliği'nin bu bölgedeki etkisi güçlendi. Sovyetler Birliği kendisinin Uygur gibi halkların kalbindeki imajını yaratmak, Uygur halkını Sovyetler Birliği'ne eğilimli bir ruhla eğitmek için bir taraftan 1920-1930 yılları arasında yetiştirdiği Uygur aydınlarının bir kısmını Uygur iline gönderirken, diğer taraftan Özbekistan'daki Uygur kültür ve eğitim işlerini geliştirerek Uygurlara Sovyetler Birliği'nin Uygurlara yardım ve ilgisini göstermişti.

1920-1930 yılları arasında yine Almatı'da "Kembeğeller Avazı" (Yoksulların Sesi) ve "Kızıl Tang" (Kızıl Tan) gibi gazete ve dergiler yayımlandı. 1930'lu yıllarda Taşkent'te "Kün Çıkış Hekiketi" (Doğu Gerçeği) adlı Uygurca gazete yayımlanmış olup, bu gazetenin traji 5000'i geçmişti. Andican şehrinde Uyğur Pédagoji Teknik Meslek Okulu mevcut olup, bu okul çok sayıda Uygur öğretmenlerini de kapsayan bir aydınlar ordusunu yetiştirmişti.³¹

Sovyetler Birliği Pedagojik Bilimler Akademisi'nin muhabir üyesi, yani akademik adayı, merhum Profesör Murat Hemrayef'in araştırmasına göre, eski Sovyet Uygurları 1930'lu yıllarda ilkökul eğitim sistemini yaygınlaştırmış, Uygurlar arasındaki cehaleti hemen hemen bitirmişlerdi. 1930'lu yıllarda Uygur eğitim ve kültüründe önemli gelişme kaydedilmiş ise de, Stalin'in 1937 yılındaki "halk düşmanlarını temizleme" hareketinden sonra, Uygur eğitimi ve kültürü darbe yedi. Stalin'in temizleme hareketinde bu edebiyatçıların çoğu hapse atıldı ve öldürüldü. Özbekistan'daki Uygur aydınlarının hemen hemen hepsi halk düşmanı olarak adlandırıldı.³² Uygur kültür kurumlarının hepsi kapatılınca, Uygurlarda Özbekleşme dalgası ortaya çıktı. Hatta Uygur okulları da kapatılmıştı.³³ O tarihten itibaren bu ülkede Uygurca gazete çıkarılmadı. Ama 1943 yılında Sovyetler Birliği'nin Çin politikasının değişmesiyle Sovyet Komünist Partisi'nin merkezî komitesi

³⁰ Sowét Uyğur Edebiyatı, Nauka, Almota, 1986. s. 35-51

³¹ M. D. Savurov, Uyguri Uzbekistana, Etničeskii atlas Uzbekistana, İnstitut, Str. 217, "Otkritoye Obşestvo" - fonsodeistviya - Uzbekistan.

³² Xélem Xudaberdıyéf, Zaman İzğirilirida Şuñğup (Xatiriler), Taşkent 2003, s. 99-106

³³ Xélem Xudaberdıyéf, age, s. 99-106.

siyasî bürosu Uygurların millî kurtuluş hareketini destekleme ve yardım etme kararını kabul etmiş³⁴ ve bunun sonucu olarak 1943-1950 yılları arasında Taşkent'te "Şerk Hekiketi" (Şark Hakikati) dergisi çıkarılmıştı. Ancak bu dergi Sovyetler Birliği'ndeki Uygurlar için değil, Uygur ili için çıkarılmıştı. Almatı'da ise "Kazak Eli" (Kazak İli) dergisi çıkarıldı³⁵. 1949 yılından sonra Sovyetler Birliği hükümeti yine bu Çin siyasetinin ihtiyacı dolayısıyla bir süreliğine "Şerk Hekiketi" (Şark Hakikati) dergisine bağlı olarak "Şerk Hekiketi Neşriyatı" (Şark Hakikati Yayınevi) nı kurdurdu. Bu neşriyat Sovyetler Birliği'nin roman, uzun hikâye ve diğer edebî eserlerinden yüzlercesini Uygurca olarak yayımlamıştı. Bunun dışında yine ders kitapları, kılavuz kitaplar gibi ilmî sahaya ait kitapları da yayımlayarak bunları Uygur iline göndermişti. Bu işlere 1937 yılındaki temizlenme hareketinden ve Sovyet-Alman Savaşı'ndan sağ kurtulan Tursun Rahimof, Erşidin Hidayetof, Abdumécit Rozibakiyef, Ayşem Şemiyéva, Kadir Hesenof gibi ünlü Sovyet Uygur âlimleri öncülük etti.

5. Uygur Edebiyatı ve Sanatı, Eğitim ve Kültürü

1937 yılından sonra, özellikle Sovyet-Alman Savaşı sonrasında Uygur kültür merkezi Taşkent'ten Almatı'ya taşındı ve bu şehir Uygur kültür merkezi olarak öne çıkarıldı. Bu aslında Sovyetler Birliği'nin Çin ve Uygur politikasıyla ilgiliydi. 1938 yılında tamamıyla harap edilmiş Uygur edebiyatı ve sanatı, 1950 yılından sonra tekrar gelişme sürecine girdi.

Sovyet-Alman Savaşı'ndan sonra, Kazakistan sürekli olarak Uygur edebiyatı ve sanatının merkezi ola geldi. Sovyetler Birliği'nin 1950-1990 yılları arasındaki döneminde Uygurca yayımlanan "Komunizm Tuğı" (Komünizm Bayrağı) gazetesi, Kazakistan'ın bağımsızlığından sonra, "Uygur Avazı" (Uygur'un Sesi) olarak değiştirildi. 1990'lı yıllarda yine "Yéni Hayat" (Yeni Hayat), "Yéni Zaman" (Yeni Zaman), "Pervaz" (Uçuş), "Arzu" (Arzu) gibi gazete ve dergiler yayımlandı.

Kazakistan'daki Uygur gençleri ilkokulda, ortaokulda, hatta yüksekokulda ana dillerinde eğitim görme imkânına sahip oldular. Uygurca yayın yapan yayınevleri, örneğin "Kazakistan", "Yazar", "Nauka", "Mektep" vb. faaliyetlerini uzun bir müddet sürdürdü. Kazakistan'ın bağımsızlığından sonra da bugün bu ülkedeki Uygur eğitimi, yayıncılığı, sanatı ve diğer faaliyetler sistemli bir şekilde devam etmektedir. Özellikle şahısların kurduğu "Naş Mir" adlı yayınevi Uygur yayıncılığının bir örneği olarak aktif faaliyet göstermektedir. Kazakistan'da ana dilde eğitim imkânı, Uygurlar arasında ana dilinde eser veren birkaç genç yazar ve şairin yetişmesine temel oluşturmuştu.

Kazakistan'da 1950-2000 yılları arasında Camal Bosakof (1918-1987), Hizmet Aydullin (1925-1986), Kadir Hesenof (1912-1976), Ziya Semedi (1914 – 2000), İlya Behtiya (1932 – 1987), Dolkun Yasin (1938-2005), Mesimcan Zulpikarof (1925-2012), Savutcan Memetkulof (1940-?), Turğan Tohtamof (1940-?), Patigül Sabitova (1936-?), Yüsüpbék Muhlisof (1920-2004), Helil Hemrayéf (1928-1993), Şayim Şavayéf (1938-2010), Rehimcan Roziyéf (1938-2013), Abdukérım Geniyéf (1937-2006), Abdumécit Döletof (1949-2008), Exmetcan Haşırof, Patigül Meksetova vb. yüzlerce edebiyatçı ömrünü edebî faaliyetle geçirdi ve onların hayatta olan bir kısmı ve yeni nesil edebiyatçılar bugün de devamlı olarak eser vermektedirler. Ziya Semedi ve Hizmet Abdullin gibilerin namı çağdaş Uygur Edebiyatı'nın en meşhur vekilleri olarak kabul edilmektedir.

³⁴ Daha geniş bilgi için bkz. James A. MILLWARD, *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang*, London, Hurst and Company 2007, p. 210-215, Andrew D. W. Forbes (1986). *Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: a political history of Republican Sinkiang 1911-1949*. Cambridge, England: James A. Millward and Nabijan Tursun, "Political History and Strategies of Control, 1884-1978" in *Xinjiang: China's Muslim Borderland*.

³⁵ David D. Wang, *The USSR and The Establishment of Eastern Turkistan Republic in Xinjiang*, http://www.mh.sinica.edu.tw/mhdocument/publicationdetail/publicationdetail_750.pdf.

Kırgızistan'da ise Uygur okulları açma imkânı olmasa da, Uygur sınıfları ve yüksek okul bölümleri hayli uzun bir zamana kadar faaliyet gösterip hükümetin desteğini kazandı. Bu ülkede sistemli bir Uygur eğitimi mevcut olmasa da, kitlesel bir Uygur kültürü vardır ve Uygur millî kimliğinin korunması için çalışılmaktadır. Uygurlar kendileri “İttipak” (Birlik) adında bir gazete çıkarmaktadırlar. Bazı Uygur yazar ve şairleri Kırgızistan Yazarlar Birliği'nin Uygur bölümünü kurmuşlardır. Uygur yazarı İsrail İbrayimof (1933-) , Orta Asya cumhuriyetlerindeki Uygurlar arasında Rusça roman yazıp yayımlayarak Rus yazarları tarafından kabul görmüş ünlü bir yazardır. O Kırgızistan'da Cengiz Aytmatov gibi Rusça roman yazan Rus dilli bir Uygur yazardır ve onun eserlerinde güçlü bir felsefi görüş bulunmaktadır.

1990'lı yıllara kadar geçen sürede Özbekistan'daki Uygur edebiyatçıları Taşkent'te toplanmış olup, ünlü edebiyatçılardan Osman Memetahunof (1925-1981), Rozi Kadiri (1925-2001), İmin Osman, Séyitcan Sétişip vb. önemli başarılar kazanmışlardır. İmin Osman ile Rozi Kadiri'nin adı Özbekistan edebiyatının temsilcileri arasında yer almıştır. Öncü edebiyatçılardan olan Rozi Kadiri 1940 – 1950'li yıllarda Uygur ilindeki edebiyat dünyasında dikkati çeken şahısların biri idi.

Eski Sovyetler Birliği döneminde devletin Rusçaya fazla önem verme politikası sonucunda çok sayıdaki Uygur çocuğu Rusça eğitim veren okullarda okumuş, Kazakistan ve Kırgızistan'daki Uygur gençlerinin Rusçayı kullanma oranı sürekli olarak artmıştı. Bunlar genellikle şehirlere yerleşmiştir. Ama Yedisu Vadisi'ndeki köylerde ve kırsal kesimlerde Uygurca eğitime önem verildiği için Yerkent'ten Almatı'ya kadar olan yerlerde bulunan ortaokul ve karışık Uygur okullarında Uygur çocukları ana dillerinde eğitim görme imkânına sahip olmaktadır. Bundan dolayı şimdiki Kazakistan, Uygurların yabancı ülkelerdeki en büyük milli eğitim ve milli kültür merkezi sayılır.

Türkmenistan'daki Uygurların milli dil ve kültürlerini korumaları ancak kitlesel karaktere sahiptir ve sayılarının az olması bu bakımdan zorluk yaratmıştır. Onlar yerli halk arasında hızlı eridikleri için çoğalmamışlardır. Ancak bunların 1920'li yıllardaki durumları iyi olmuştur. Bu dönemde az sayıdaki Türkmenistan Uygurları arasından Özbekistan Cumhuriyeti'nde bakanlık derecesinde yöneticilik yapan şahıslar, Sovyetler Birliği'nin yabancı ülkelerde görevlendirdiği üst düzey diplomatlar ve âlimler yetişmiştir. Örneğin diplomat ve bakan olarak görev yapan Merup Memetof, İktisadi bilimlerde doktor unvanı kazanmış bir kişi idi. Onun üç kızı da Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan'da tanınmış ünlü âlimler olarak yetişmiştir. Ünlü Uygur âlimlerinden biri Savut Mollavudov işte bu Türkmenistan Uygurlarındandı ve ömrünü Uygur klasik edebiyat araştırmalarına adanmıştı.

1930'lu yıllarda Uygurlar arasında yüksek eğitim alma eğilimi sürekli artmış, yüksek tahsilli Uygurların sayısı gittikçe artmıştır. Bunların arasında Uygur ilinden doğrudan gelenler de olmuştur. Örneğin 1920'li yıllarda Moskova'daki Doğu Komünist Emekçiler Üniversitesi'nde okuyanlar arasında, 1932-1934 yıllarındaki Kuçar ve Kaşgar'daki isyana katılan ve Tömür Eli'ne danışman olan Nizamidin Efendi³⁶, 1944-1949 yıllarındaki milli kurtuluş ihtilali öncülerinden biri olan Ehmetcan Kasimi gibi kişiler vardı. Svêrdlov Yüksek Komünist Üniversitesi'ni bitirenler arasında 1935-1937 yılları arasında Kaşkar gibi yerlerde hizmet veren Kadir Hacı ve Kazakistan devlet adamlarından biri olan Abdullah Rozibakiyef gibiler de vardı. Taşkent Devlet Üniversitesi'ni bitiren Turfanlı genç dilci Kadir Hoşurop'un adı o dönemde iyice tanınmıştır. O 1937'de Almatı'da düzenlenen Uygur Dili ve İmla Meseleleri Sempozyumu'nda Uygurcanın imla kuralları ve edebi dil meselesi hakkında bir taslak ortaya koyup, dilcilerin alkışını kazanmıştır³⁷.

³⁶ V. A. Barmin, SSSR i Sintszyan v 1918-1941 gg. Barnaul, 1999.

³⁷ Xélem Xudaberdiyef, *Zaman İzğirindirida Şuñgup (Xatiriler)*, Taşkent 2003, s. 99-106.

6. Azınlıklardan Çıkan Meşhur Siyasi Şahıslar

Sovyetler Birliği'nin çeşitli dönemlerinde ve sonraki zamanlarda az sayıdaki Uygur halkı içinden tüm Sovyetler Birliği ve Bağımsız Devletler Topluluğu'nda meşhur olan birçok Uygur temsilcisi yetişti. Bunların arasında Uygur siyaset adamları da vardır. Onlardan bazıları Özbekistan ve Kazakistan Cumhuriyetleri'nin üst düzey yöneticileri arasında yer aldı. Kaşgarlı zengin bir Uygur ailesinde, Mergilan'da doğan Yoldaş Ahunbabayef (1885-1943) Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti'nin ilk üst düzey yöneticisi olarak 1925-1938 yılları arasında Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti Merkezî Yürütme Komitesi'nin başkanı, 1938-1943 yılları arasında Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti Yüksek İstişare Kurulu başkanı olarak görev yaptı.³⁸ Elbette Yoldaş Ahunbabayef'in hangi millettten olduğu hakkında farklı görüşler var. Özbekler onun Özbek olduğu ileri sürerler. Ancak Uygurlardan olduğu da tartışılmıştır. Rusya'nın tanınmış gazetecisi Fédor Razzakof kendi arşiv kayıtlarına dayanarak yazdığı eserinde Yoldaş Ahunbabayef'in Kaşgarlı Uygur göçmenlerinin evladı olduğunu açıklar. Bununla birlikte yine bir kısım haber kaynaklarında Ahunbabayef'in Uygur olduğu gösterilmiştir.³⁹ Yoldaş Ahunbabayef'in asıl adı Yoldaş Ahun Baba idi. Yoldaş Ahunbabayef'in Uygur olduğu Eski Sovyetler Birliği'nin ilk dönemlerinde gizli tutulmuştur. Tıpkı Vladimir İliç Lénin ve diğer birçok Sovyet yöneticisinin aslının Yahudi oluşunun gizli tutulması gibi, Sovyet hükümeti Yoldaş Ahunbabayef'i "Özbek halkının şerefli oğlu" diye propaganda yapmıştır. Asıl etnik kökeni Fergana'nın yerli ahalisi olarak sayılmayan Kaşgarlı Uygurlara dayanan bu kişi 1925 yılında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hükümetinin yöneticiliğine atanması, Moskova'nın siyasî oyunlarından biri idi. Bu durum Moskova'nın Orta Asya'daki gayri resmi bağımsız cumhuriyet olan Buhara Halk Cumhuriyeti ve Harezmi Halk Cumhuriyeti, ayrıca Moskova'nın doğrudan kontrol ettiği Türkistan Sovyet Sosyalist Otonom Cumhuriyetlerini yürürlükten kaldırıp yerine Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Tacikistan Sovyet Sosyalist Otonom Cumhuriyeti hem Karakırgız Otonom Vilayeti tesis etme planının gerçekleştirilmesi, Orta Asya bölgesindeki bütün Kaşgarlılar, Kıpçaklar, Sartlar diye adlandırılan halkları Özbek etnik kimliği altında toplama stratejisinin gerçekleştirilmesinde kullanılmıştır.

Yoldaş Ahunbay oğlu Ahunbabayef, 1916 yılında Mergilan'daki Çarlık Rusya'ya karşı ayaklanmaya katılmış, 1921 yılında Bolşevikler Partisi'ne üye olmuş ve de Kızıl Ordu'ya katılıp, Fergana Vadisi'ndeki Sovyet hükümetine karşı bağımsızlık hareketlerini bastırma savaşlarında aktif rol oynayarak Mergilan'daki "Sabancılar Birliği"nin başkanı olmuştur. O, 1925 yılında Özbekistan Komünist Partisi'nin birinci kuruluş toplantısına Mergilan temsilcisi olarak katılmış ve Özbekistan Komünist Partisi merkezi bürosu üyesi, merkezî komite üyesi ve Özbekistan'ın yüksek hâkimiyet organı sayılan Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkezî Yürütme Komitesi'nin başkanlığına atanmıştır. O yıldan itibaren 1938 yılına kadar Sovyetler Birliği Merkezî Yürütme Komitesi'nin üyesi olmuştur⁴⁰.

Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti'nin hâkimiyeti ve parti yönetimi çok büyük ustalıklarla taksim edilmiş olup, Özbekistan Komünist Partisi Merkezî Komitesi'nin birinci sekreterliğine Ruslardan Vladimir İvatoviç getirilmiştir. Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun başkanlık görevine Eski Buhara Halk Cumhuriyeti hükümetinin başkanı, Özbek Feyzulla Hocayef⁴¹ getirilmiştir. Bu cumhuriyetin esas yönetimi komünist partinin birinci sekreterinin elinde olup, gerçek yüksek hâkimiyet organı sayılan Merkezî Yürütme Komitesi'nin başkanlık görevine Yoldaş Ahun Baba getirilmiştir. Bununla birlikte Yoldaş Ahunbabayef'in

³⁸ Korrupsiya v Politbyuro: Delo "krasnogo uzbek", Canr: publitsistika, İzdaniye: 2009 g. İnternet metni.

³⁹ Korrupsiya v Politbyuro: Delo "krasnogo uzbek", Canr: publitsistika, İzdaniye: 2009 g. İnternet metni.

⁴⁰ <http://www.booksonarthritis.ru/wafidovlegiz>

⁴¹ Fayzulla Hodcayev, patriot ili predatel? .<http://rus.ozodi.org/content/article/24176270.html>

mensup olduğu sınıf “yoksul” olarak tanımlanmış, yoksulların Özbekistan’ı yönettiği sembolik olarak vurgulanmıştır. Sovyet hâkimiyetinin az sayıdaki göçmen Uygur ahalisinden gelen, kendine sadık bir kişiyi, onun etnik kökenini gizleyerek ya da değiştirerek esas millete ait cumhuriyetin başkanlığına getirmesi, Uygur ilinde etnik kökeni aslen Tatar olan Burhan Şehidi’nin 1949 yılından sonra Uygur’a dönüştürülüp Şıncan eyalet hükümetinin başkanı yapılması için bir deneme olmuştur. Elbette bu denemeyi de Stalin’in strateji uzmanları Çin strateji uzmanlarına öğretmiştir.

Eski Buhara Halk Cumhuriyeti’ni kuran Feyzulla Hocayef ise, Türkçülük ideolojisine sahip olup aslında Genç Buharalılar Partisi’nin başkanı idi. Komünist Parti’ye üye olmayan bir kişi idi. Onun Buhara ve bütün Özbekistan bölgesinde büyük itibarı var idi. Buhara Cumhuriyeti’ni lağvedip yerine yeni Özbekistan Cumhuriyeti kurmada Feyzullah Hocayef’ı dışlamak mümkün değildi⁴². Moskova Özbekistan Cumhuriyeti’ni tesis etmede en yüksek parti ve yönetim yetkisini komünist Ruslara ve Sovyet yönetimini aktif destekleyen Uygurlara vermek suretiyle Özbekistan’ın Sovyetler Birliği’nde kalmasını, karşı güçlere ve milliyetçilik akımına mensup güçlere darbe indirmek istemişti.

Yoldaş Ahunbabayev sözde yetkili, ama gerçekte hiçbir yetkisi olmayan bir şahıstı. Başından sonuna kadar sembol olarak propaganda aracına dönüşmüştü. Gerçek yetki komünist partinin birinci sekreteri İvanov’un elinde idi. Yoldaş Ahunbaba’nın yönetimdeki zamanı 1931-1937- yılları arasında Uygur ilinde milli kurtuluş hareketinin geliştiği, Sovyet hükümetinin Şeng Şisey’i destekleyip Şıncan eyaletini Sovyetler Birliği’nin kontrolü altındaki «17. Sovyet Cumhuriyeti’ne dönüştürdüğü yıllar idi. Stalin hükümeti Özbekistan’ı komşu Uygur ilinin gelişmesinde ve Sovyetler Birliği’ne olan desteğini kazanmada örnek olarak göstermiştir. Birçok danışmanları, mesela Sovyetler Birliği’nin Urumçi’deki baş konsulu Garigin Apreşiyev ve Uygur Sovyet yardımcı memurları, mesela Meşur Roziyev (Mensur Efendi), Kadir Hacı ve başkaları doğrudan Özbekistan’dan gönderilmişti. Ahunbabayev yönetimindeki Özbekistan 1937-1937 yıllarında Uygur kültür merkezi durumuna gelmiş olup, onun Uygur ülkesinde olup bitenlerden habersiz olması mümkün değildi. Ahunbabayev 1937-1938 yılları arasında Stalin’in tasfiye hareketinden sağ kalmıştır. Onun dışındaki Özbekistan milli yöneticilerinin hemen hemen hepsi, mesela Fayzullah Hocayev, Ekmel İkrarov ve başkaları öldürülmüştür. Ahunbabayev ise 1943’e kadar yaşayıp kendi eceliyle öldü. Son yıllarda Özbekistan’da Ahunbabayev ismi verilen birçok yerin adı değiştirilip yeni isimler verildi. Onun hakkında eleştirel değerlendirmeler yapılmaya başladı.

Kazakistanlı İsmail Yusupov (1914-2005) 1962-1964 yılları arasında Kazakistan Cumhuriyeti komünist partisinin birinci sekreteri olarak iki yıl bu cumhuriyeti yönetti. O, Orta Asya Uygurları arasında Ahunbabayev’den sonra ikinci kez en büyük birleşik cumhuriyetin en üst düzey yöneticisi, yani komünist partinin birinci sekreterlik görevini üstlenmiş tek Uygur’dur. Onun Kazakistan’daki yönetimi 1964’te Kruşçev’in yıkılmasıyla birlikte son bulmuştur.⁴³ Onun görevi Kruşçev’in yerini alan Leonid Brejnev tarafından alınıp Tatar karışık Kazak evladı olan Dinmuhammed Kunyef’e verilmişti.

İsmail Yusupov’un Çin ile, ayrıca Uygur Özerk Bölgesi’yle komşu olan Kazakistan Birleşik Cumhuriyeti’nin yöneticiliğine tayin edilmesinin arka planı Nikita Kruşçev ile Mao Zedong arasında 1959 yılında yapılan görüşmenin kavgayla bitmesi, Kruşçev’in atom bombası teknolojisinin vermeyi reddetmesi, Sovyet-Çin ilişkilerinde “balayı”nın bitip rekabetin başlamasıyla ilgilidir. 1962 yılında iki devlet arasındaki ilişkiler resmi olarak bozulma sürecine

⁴² Fayzulla Hodcayev, patriot ili predatel? Файзулла Ходжаев, патриот или предатель? <http://rus.ozodi.org/content/article/24176270.html>. İsmat Naymov, Protivoreçiya v političeskih vzglyadah Fayzulla Hodcayev., <http://www.ia-centr.ru/expert/4661/>

⁴³ 20-Esir Namayendiliri (20.yüzyılın Temsilcileri), Yayına Hazırlayan: Yoldaş Ezemetof, Rond, Almata, 2005.

girmişti. 60 binden fazla Uygur, Kazak ve başka millet ahalisinin Sovyetler Birliği topraklarına kaçması olayı meydana geldi. O dönemde yine 1944-1949 yılları arasında milli ihtilala katılan ve 1950-1959 yılları arasında Urumçi, Kulca ve Çöçek gibi yerlerdeki komünist parti ve hükümet kurumlarında üst düzey görevlerde bulunmuş bir kısım Uygur, Kazak ve başka milletin aydınları Sovyetler Birliği'ne gitti. Nikita Kruşçev işte böyle bir anda Uygurlardan İsmail Yusupov'u Kazakistan'ı yönetme görevini verdi ve bu şekilde kendisinin Uygur halkına güvendiğini, hatta komünist partinin en yüksek yetkilerinin de azınlıklara verilebildiğini göstermişti. O zamana kadar Şıncang Özerk Bölgesi'nde komünist partinin birinci sekreterliği görevi henüz Uygurlara nasip olmamıştı. Ancak İsmail Yusupov'un Kazakistan'ı iki yıl yönetmek üzere tayin edilmesi Kazakların itirazına maruz kalmıştı. Son zamanlarda İsmail Yusupov Kazakistan topraklarını Özbekistan'a vermekle suçlandı. İsmail Yusupov 90 yaşına girdiğinde bu suçu reddederek o dönemde bütün siyaset ve kararın Moskova'dan belirlendiğini ima etti ve "benim Kazakistan halkına karşı vicdanım rahat" dedi.⁴⁴ İsmail Yusupov görevden alındıktan sonra daha aşağı düzeyde göreve tayin edilmiş ve 1966 yılından sonra emekli olana kadar Kazakistan üzüm sektörünün başkanı olarak çalışmıştır. Ünlü Uygur yazarı Abdükerim Ganiyev'in İsmail Yusupov hakkında özel belgelere dayanan bir uzun hikâye yazıp yayımlaması dışında, bu kişi uzun yıllar yalnız yaşamaya mecbur kaldı. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra 13 yıl daha yaşayan İsmail Yusupov'un üst düzey görevde iken Uygur halkı için faydalı bir iş yapamadığına üzüldüğü, o vefat ettiğinde cenazesinin yine Uygurlar tarafından defnedildiğiyle ilgili bilgiler Kazakistanlı Uygur aydınları arasında bugün de dile getirilmektedir.

İli Uygurları arasından yetişmiş Abdullah Rozbakiyev Uygurların içinde ilk kez üst düzey yöneticilik yapan şahıstır. Uzun bir süre Türkistan Muhtar Cumhuriyeti'nde ve daha sonra Kazakistan Muhtar Cumhuriyeti ve Kazakistan Birleşik Cumhuriyeti'nin komünist parti ve devlet erkânı arasında üst düzey görevlerde bulunmuştur. O hatta Moskova'da Sovyetler Birliği'nin milletler meselesi ile ilgili üst düzey yönetici olmuştur. Abdullah Rozbakiyev 1937 yılında Stalin NKVD si tarafından "milliyetçi", "halk düşmanı" diye suçlanıp 1938'de kurşuna dizildi. Abdullah Rozbakiyev Sovyet Komünist Uygur yöneticisi ise de, hayatı boyunca Uygur milleti ve Uygur milletinin kurtuluş gayeleri için mücadele etmişti.

Kazakistanlı Uygur Osman Aliyev 1936-1937 yıllarında Kazakistan Yüksek Sovyeti'nin Milletler Komitesi'nin başkanı olarak görev yapmıştır. O 1937 yılında Stalin'in temizleme hareketinde kurşuna dizildi.

Yakup Rozin (1905 - 1978) 1927 yılında Sovyetler Birliği'nin yüksek komünist parti okulu olan Krupskaya adındaki Komünist Üniversitesi'ni bitirdikten sonra Özbekistan'a gönderildi. O 1929-1931 yılları arasında Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nde yöneticilik yaptı ve Orta Asya Tarım Enstitüsü'nün müdürü oldu. 1931-1937 yılları arasında Moskova'daki Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne bağlı olarak yöneticilik yaptı ve Sovyetler Birliği'ndeki milletlerin edebiyatçılarının en yüksek prestijli dergisi sayılan "Sovyetler Birliği'ndeki Milletlerin Edebiyatı" dergisinin editörlük görevini üstlendi. O 1938-1953 yılları arasında Sibirya'daki Gulag'da 15 yıl kaldıktan sonra Moskova şehri yakınlarındaki bir kolhozun başkanı olarak çalıştı.⁴⁵

Kazakistanlı Uygurlardan Abdulla Niyazov (1908-1971) 1935 yılında Leningrad Askeri-Parti okulunu bitirdikten sonra Özbekistan'a gönderilmiş ve İçişleri Halk Komisyonu'nda idarecilik görevlerinde bulunmuştur. 1943 yılında Özbekistan Devlet Güvenlik Komitesi'nin bakan yardımcısı, 1950 yılında Özbekistan Bayındırlık Bakanlığı'nın bakanı oldu.

⁴⁴ Gaşa Şımırbayeva, İsmail Yusupov: Moyasovetperednarodom Kazahstanaçista "Kazahstanskaya pravda". aprelya. Gal

⁴⁵ 20-Esirdiki Dañlıq Uyğurlar: Özbékistan, Qazaqistan, Qirghizistan, Türkmenistan, (Rusça), Almatı 2005, s. 2-17

Türkmenistanlı Uygur Merüp Memetof (1901-?) 1940-1951 yıllar arasında Özbekistan Birleşik Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın bakan yardımcısı, 1937-1940 yıllarında Özbekistan Yüksek Eğitim Komitesi'nin başkanı ve 1951-1955'lerde Özbekistan Radyo-Televizyon Komitesi'nin başkanı olarak görev yaptı⁴⁶. O Sovyetler Birliği Uygurları arasında yetişen ilk diplomatların biri olup, 20. yüzyılın ilk yarısında Sovyetler Birliği'nin bazı ülkelerdeki, ayrıca Çin'deki konsolosu olarak görev yapmıştır.

Kazakistan'da yine Abdulla İzbakiyev adı da meşhur olup, o 1955 yılından itibaren uzun yıllar Kazakistan Birleşik Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı'nın bakan yardımcısı olarak görev yaptı.

Helam Hudaberdiyev (1918-2004) 1960-1980 yılları arasında Özbekistan Radyo-Televizyon Komitesi'nin başkan yardımcısı görevini üstlendi. O Uygur 12 makamını düzenleme ve kayda alma işlerine doğrudan başkanlık etmişti. Helam Hudaberdiyev 1947'de Özbekistan Komünist Partisi'nin birinci sekreteri Osman Yusupov tarafından İli'ye gönderilmiş, İli'de "İlahun" adını kullanarak Ahmetcan Kasim'in ofisinde ve General İshakbek Munonov'un karargahında 1949 yılına kadar danışmanlık görevini yapmıştır. 1950'li yıllarda Sovyetler Birliği hükümeti tarafından Urumçi'ye danışman olarak gönderilmiş ve neşriyat alanında çalışmıştır⁴⁷.

Kazakistan bağımsız olduktan sonraki dönemde, Kerim Mesimof son zamanlara kadar Kazakistan Cumhuriyeti'nin başbakan olarak çalışmıştı. Geçen yıl o Kazakistan Cumhurbaşkanlığı Memuriyet Kurumu'nun yöneticiliğine getirildi. Ama onun etnik kökeninin Uygur olduğu meselesi Kazakistan tarihinde en fazla tartışılan mesele olup, hükümet onu resmi olarak Kazak diye tanıttı.

Kazakistan Uygurlarından Ahmetcan Şardinof son yıllarda Kazakistan Milli İşleri Komitesi'nin başkan yardımcısı olarak görev yaptı. Ünlü sanatçı Murat Ahmedov Kazakistan parlamento meclisinde görev yapmakta.

İlk Sovyet Uygur yöneticilerden çoğu 1937-1938 yıllar arasında Stalin'in tasfiye hareketinde öldürülmüş ya da hapisanelere atılmışlardı. Onları içinden Abdulla Rozbakiyev, İsmail Tahirov, Yakup Rozin, Abdughopur Qurbanov, Osman Aliyev, Yaqup İsiyev ve başkalarını örnek göstermek mümkündür. Bazı net olmayan bilgilerden anlaşıldığına göre, 1937-1938 yıllar arasında Özbekistan sınırları içerisinde 3800'den fazla Uygur aydını "Uygur Milli Birliği"nin üyesi olmakla suçlanıp öldürülmüş ve cezalandırılmıştır.⁴⁸ Sadece Almatı vilayeti içerisinde 150'den fazla Uygur yönetici ve aydın tasfiye hareketine maruz kalmıştır: Kazakistan'da 1997'de yayımlanan 1937-1938 yıllarında kurşuna dizilmiş kişilere dair "Matem Kitabı"na 1668 kişinin adı yazılmış olup, bunların içerisinde 97 Uygur'un adı kaydedilmiştir. Elbette, bu felaket sadece Uyguların başına gelmemiştir, Sovyetler Birliği'ndeki bütün milletler tasfiye hareketinin hedefi olmuştur.

Stalin'in 1937'ye kadar süren tasfiye hareketi, Uygur Türklerine büyük zarar vermiştir. Uygur Türkleri 20 yıl içinde elde ettiği kazanımlarını kaybetmişlerdir. Sovyetler Birliği ve Almanya arasındaki savaştan sonra Uygur Türkleri yeniden canlanmaya başlamış ve 1950-1960 yılları arasında tüm Sovyet ülkelerinde meşhur olan Uygur müzisyenler, orkestra şefleri, aktörler, ünlü şarkıcılar, spor şampiyonları ve bilim adamları ortaya çıkmıştır.

Ünlü orkestra şefi ve besteci Aziz Dugaşev (1917-?), Orta Asya halkları arasında tanınmış ve 1959 yılında Moskova'daki Büyük Tiyatro (Большой театр)'da orkestra şefliği yaparak çok

⁴⁶ Age, s. 2-17

⁴⁷ Xélem Xudaberdiyéf, **Zaman İzğirirlirida Şuñğup (Xatiriler)**, Taşkent 2003. Yazarın Xélem Xudaberdiyéf ile yaptığı röportaj.

⁴⁸ **Yéngi Hayat Gazetesi**, Almata, 17 Şubat 1997.

sayıda klasik ve modern opera senfonilerini yönetmiştir. Son dönemlerinde Moskova Konservatuarında Profesör olarak çalışmıştır.⁴⁹

Kuddüs Gucamiyarov (1918-1994), Orta Asya'daki genç müzisyenler arasında öncü olup, birçok senfoni yazmış ve Sovyetler Birliği döneminde devlet ödülüne layık görülmüştür. K. Gucamiyarov, Michael Garbaçov'un verdiği emirle "Sovyet Halk Sanatçısı" unvanını almıştır. K. Gucamiyarov, Kazakistan'daki Halk Müziği Enstitüsü'nün kurulmasına destek vermiş ve uzun süre bu enstitüde yöneticilik yaparak çeşitli milletlerden olan müzisyenleri yetiştirmiştir. K. Gucamiyarov, 1955–1959 yılları arasında Kazakistan Besteciler Birliği'nin başkanlığını yapmış ve 1957–1966 yılları arasında Kazakistan Devlet Konservatuarı'nda dersler vermiştir. "Rızvangül" (1950), "Nuzugun" (1956), "Sadir Palvan" (1958) gibi bir çok opera ve senfoni yazmıştır.⁵⁰

Murat Nasirov'un annesi ve babası, 1950 yılının sonunda Almatı'ya taşınmış ve Murat Nasirov 1969 yılında burada doğmuştur. Murat Nasirov (1969-2007) bağımsız Devletler Teşkilatı'na üye olan devletlerde çok ünlü bir sanatçı olmuştur. 1991 yılında Sovyetler Birliği devletleri arasında Yalta'da düzenlenen yetenek yarışmasında birinci olduktan sonra kendisine şöhret kapıları açılmıştır. Moskova'daki Ginisin Müzik Enstitüsü'nden mezun olduktan sonra 1997-2004 yılları arasında Bağımsız Devletler Teşkilatı'na üye olan devletlerde çok ünlü bir şarkıcı olarak tanınmıştır. Hâlâ bu ülkelerde ünlüdür ve herkesçe bilinir. Nasirov, ilk müzik albümünü çıkardıktan sonra "Yalnız Kaldım" adlı Uygurca bir single çalışması yapmıştır. Gelmiş geçmiş tüm Uygur sanatçılarından en ünlüsü olan Murat Nasirov, 2007 yılında Moskova'daki evinde ölü bulunmuştur. Sebebi hala açıklanmamıştır.⁵¹

Özbekistanlı ve tüm Orta Asya'da tanınan Yulduz Usmanova'nın babasının aslen Kaşgar'dan Özbekistan'a taşınan Uygur bir aileye mensup olduğu herkesçe bilinmektedir; fakat Yulduz Usmanova, resmî olarak kendini "Özbek Kızı" olarak tanıtmakta ve soyunun Uygurlardan olduğunu ise inkâr etmemektedir.

Kazakistan Uygur şarkıcıları; Dilnoz Ahmadova, Murod Ahmadi ve diğerleridir. Bununla beraber, "Derviş" adlı bir müzik grubu da Orta Asya'da bilinen tanınmış Uygur müzik grubudur.

Uygur sinema sanatçıları; Ayturgan Temirova, Maksut Mansurov, Vinera Niğmatulina, Andureshit Abdullayev ve başkalarıdır. Sinema sanatçılarından Maksut Mansurov, Özbekistan sinema sektörünün ünlü sanatçılarından. Birçok filmde rol almış ve yabancı sinema sektöründe de tanınarak birçok film için davet almıştır.

Ayturgan Timurov, Orta Asya'da tanınmış en iyi sanatçılardandır. Cengiz Aytmatov eserlerinden kurgulanarak yapılan filmlerde başrol oyuncusu olmuş ve Kazakistan sinema sektöründe de çalışmıştır. Sovyetler Birliği döneminde Sovyet-Alman savaşında gösterdiği üstün başarıdan dolayı aldığı kahramanlık sıfatıyla tanınan Aliya Muldagalıbova ile ilgili olan bir filmde de rol almıştır.

Kırktan fazla Uygur; Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve diğer ülkelerin vatandaşlarına verilen "Halk Sanatçısı" unvanlarına layık görülmüştür. Bu ödüllere layık görülenler; Kuddüs Gucamiyarov, Abdurahim Ahmadi, Murad Ahmadi, Gulmira Razibayeva, Holishon Kadirova, Ruşangül İlahunova, Aziz Dugaşev, Ganican Toşmetov v.d.

Kazakistan Dans Cemiyeti başkanı bir Uygur genç; Asya ve Pasifik Okyanusu Ülkeleri arasında düzenlenen dans yarışmasında şampiyon olan Kamil Bardiyev'dir.

⁴⁹ 20-Esir Namayendiliri, s. 201-209

⁵⁰ Age, s. 222-227

⁵¹ Nabijan Tursun, "Murat Nasirof ve Men". Bk. www.bagdax.cn, 2007.

Kazakistan Cumhuriyeti Uygur tiyatrosu, 80 yıldır çalışmaktadır ve birçok dramalara ev sahipliği yapmıştır. Yakın zamanlarda, yazar Ahmetcan Haşirov'ın "İdikut" isimli romanı esasında "İdikut" adlı bir drama hazırlanmış ve sahnenledikten sonra devlet ödülüne layık görülmüştür. Kazakistan hükümeti eski ve yeni zamanlardaki Uygur tarihi şahıslara ait dramaları yazma ve Uygur seyircileriyle buluşturmaya izin vermiştir.

Ressamlık sahasında da Uygur Türkleri oldukça başarılıdır. Orta Asya ressamlarının oluşturdukları "Bin Öy" adlı bir dernek çatı altında kolektif çalışmalar yürütmektedirler. Özbekistan'da çalışan Likim İbrahimov, St. Petersburg'da çalışan Azad Mamadinov, Kırgızistan'da çalışan Talat Mirrahimov ve Sabit Babacanov, Kazakistan'da çalışan Awakri Şamşidinov, Maris Heytahunov, Ahmad Ahadbakiyev v.d. çok ünlü Uygur ressamlarıdır.

Kazakistan'daki Uygur mimarlarının tasarladığı projeler, devlet kalite standartları tarafından hayata geçirilmektedir.

8. Bilim Sahasındaki başarıları

Uygurlar bilim sahasında da başarılarla imza atmışlardır. 1930-1940'lı yıllarda ilk tarih, biyoloji, matematik, fizik, dil-edebiyat, arkeoloji ve başka sahalarda bilim adamları yetişmiştir. İlk Uygur Doçenti Burhan Kasimov, ilk tarih bilimi uzmanı Dr. Arşid Hidoyatov (1906-1951), ilk biyoloji bilimleri uzmanı Dr. Abdumajit Ruzibakiyev (1910-1998), ilk filoloji bilimleri uzmanı Dr. Ayşam Şamiyeva (1910-1978), ilk arkeoloji bilimleri uzmanı Dr. Ahmet Kebirov (1951-), Malik Kabirov (1995-1996) ve başkaları ilk Uygur bilim adamları idi. Ayşe Şamiyeva (1912-1978) 1940 yıllarında doktora tezini savunduktan sonra 20. yüzyılın ilk Uygur bilim hanımı, ilk kadın dil bilimcisi sayıldı. Onun hazırladığı Uygur dili grammeri şimdiye kadar kullanılmaktadır. Ahmet Kebirov Sovyetler Birliği tarihçisi ve arkeologu A.N. Bernştam'ın öğrencisi olup, Bernştam ile birlikte Tanrı Dağı bölgesindeki, örneğin İssik Göl çevresi ve diğer mekânlardaki arkeolojik gezilere katılmıştır.

Uygurlardan şimdiye kadar aşağı yukarı 500 civarında bilim doktoru, doktora adayı, profesör ve doçent yetişmiştir. Onların birçoğu tüm Sovyetler Birliğinde önünde gelen tanınmış bilim adamları idi. Mesela Tursun Rahimov Sovyetler Birliği Komünist Parti Merkez Komitesi'nde görev yapmış, Sovyet-Çin ilişkileri'nde önde gelen uzmanlardan birisiydi. 1943-1949 yılları arasında Stalin'in Uygur halkının milli özgürlük hareketini destekleme programının oluşturulmasında öncülük etmiştir. Taşkent'te "Şark hakikatı" (Doğu adeleti) adında derginin editörü olmuştur. Tursun Rahimov'un oğlu Prof. Dr. Aleksandr (İskender) Rahimov ise Moskova Üniversitesi Nükleer Fizik Enstitüsü'nün uzmanıdır. O Sovyetler Birliği'nde ve şimdiki Rusya'da ünlü atom fiziği bilimleri uzmanıdır. Aleksandr (İskender) Rahimov Moskova Üniversitesi Nükleer Fizik Araştırmaları Enstitüsü Uzay Fiziği ve Mikro Elektron Fizik Esaslarını Araştırma Laboratuvarı müdürü olarak çalışmaktadır. O yine Moskova Üniversitesi Atom Fiziği, Uzay Fiziği ve Mikro Elektron bölümü müdürü ve öğretim üyesi olup 1 akademik, 5 profesör, 5 doçent, 15'ten fazla öğretmen ve görevli onun yönetiminde çalışmaktadır. Bu bölümde 15 civarında Atom Fiziği doktora araştırmacısı ders almaktadır.⁵²

P. İ. Baranov adındaki Rusya Merkezi Havacılık Motorları Enstitüsü'nün müdürlüğünü üstlenen ve Fen Bilimleri Enstitüsü'nde çalışan Prof. Dr. Telman Karimbayev (1935. yılında doğdu) uzun süre Sovyetler Birliği ve şimdiki Rusya'nın hava araçları motorları sahasında

⁵² Moskova Üniversitesi Nükleer Fizik, Plazma Fiziği ve Mikroelektronik Bölümü profesörler ekibi.. <http://www.aftp.mics.msu.ru/so>. Şuñidek bu kitabqa qaralsun: 20-esirdiki Dañliq Uygurlar. Özbekistan, Qazaqstan, Qırghızistan, Türkmenistan, s. 2-7.

çalışmıştır. O uzay gemisi ve reaktif uçak motorları üzerindeki araştırmalarını yönetti. Onun araştırmaları Sovyetler Birliği ve günümüz Rusya'sının dünya çapındaki teknolojisi ile ilgilidir.

Teknik bilimler Profesörü Telman Karimbayev şimdi kendi alanında çalışmakta ve kendi alanında 30'dan fazla doktor yetiştirmiş bulunmaktadır.⁵³ O Rusya'nın hava araçları motorları araştırmaları alanındaki öncü bilim adamlarından sayılır. Onun kardeşi Kamiljan Karimbayev fen bilimleri doktoru olup, o da ağabeyi gibi aynı alanda çalıştı ve bu alandaki ünlü âlimlerden biri oldu. O çok sayıda Avrupa ülkesi tarafından davet edilmiştir.

Fizik bilimleri Profesörü Damir Sattarov uzun süre Sovyetler Birliği (şimdiki Rusya) Fenleri Akademisi Optik Araştırma Enstitüsü'nü yönetti. Optik alanında başuzman sıfatıyla tanındı. O da optik alanında ünlü uzmanlardan sayılır.

Akademisyen Yarmuhammad Mubarakov (1944-1999), Profesör Abilohat Hojayev, Profesör Abduraşit İliyev, Profesör Abdulaziz Haşimov, Profesör Murat Hamrayev (1936-1983) ve başkaları Özbekistan fenler akademisinin öncü âlimleri idi.

Akademik Aziz Narinbayev (1925 yılında doğdu) Orta Asya Cumhuriyetlerinde ünlü felsefe âlimi idi. O eski Kazakistan yöneticileri de dâhil çok sayıda kişilere ders vermiştir.

Matematik Profesörü Natali Tursun Rahimov kızı Moskova'da özel fen bilimleri alanında gençleri yetiştirme okulu açtığında Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir Putin onunla görüşüp onun başarılarını tebrik etti. Uluslararası keşif akademisi üyesi 2003 yılı Uluslararası keşif ödülünü kazandı. O Rusya ve Moskova Hükümetleri ödüllерinin sahibidir. Natali Tursun'un kızı Moskova 1501. Teknoloji Ortaokulu'nun müdürüdür. Okulda Teknoloji alanında yetenekli olan gençlere ders vermektedir.

Almatı'dan olan Uygur delikanlısı Şuhrat Mutalibov 1994 yılında Moskova Genetik bilimi alanında doktor unvanı kazandıktan sonra, 1998 yıllara kadar Moskova'daki Temiryazev adındaki Tarım Mühendislik Fenler Akademisi'nde ve diğer genetik araştırmalar alanında bilimsel araştırmalar yapmıştır. Şu anda Amerika'nın Organ Üniuersitesi'nde çalışmakta ve kök hücre araştırmalarına başkanlık etmektedir. Kök hücre araştırmaları alanında dünya çapında yeniliklere imza atmıştır.⁵⁴

Onun kız kardeşi Maisam Mutalipova bu alanda doktor oldu ve ikisi Moskova'da çalıştı. Mayisa Mutalipova şimdi Amerika'nın en ünlü Masaçusa Teknik Enstitüsü'nde profesördür.

Kazakistanlı Uygur âlimi Abdurahim Aytibayev Kazakistan'da matematik alanında doktor olduktan sonra Amerika'da devamlı kendini geliştirmiştir. O şimdi Yeni Meksika Teknoloji Enstitüsü'nde matematik profesörüdür.

Profesör Murat Hamrayev filoloji alanında Sovyetler Birliğinde tanınan bir âlimdir. Kazakistan Fenler Akademisi üyesi Hoca Ahmad Sadvaqqasov (1929-1991), tıp bilimleri Profesörü Sahipjamal Karıbayev, İktisat bilimleri doktoru Pufisu Autov gibi kişiler Kazakistan'da ünlü olan âlimlerdir.

Kısaca Uygurlar arasından çıkmış ve şimdi de çalışmalarını sürdürmekte olan âlimlerin sayısı fazla olduğundan dolayı bunların hepsini tek tek anlatmak imkansızdır.

⁵³ Têlman Karimbayêf ile yapılan röportaj

⁵⁴ Dr. Şohret Mutallipof ile ilgili İngilizce ve Uygurca çok sayıda bilgi mevcuttur. Örneğin David Cyranoski&Erika Check Hayden. Stem-cell cloner acknowledges errors in groundbreaking paper. <http://www.nature.com/news/stem-cell-cloner-acknowledges-errors-in-groundbreaking-paper-1.13060>

9. Ünlü Askerler

Orta Asya Cumhuriyetlerindeki Uygurlar arasından yüksek rütbeli askerler, gaziler ve devlet tarafından kabul edilen halk kahramanları yetiştiler. Sovyetler Birliği ve Alman savaşına katılan Uygurlardan Masum Yakubov (1914-1974), Dadaş Babajonov (1922-1985), Sulhi Lutfilin (1923-1986)'e Sovyetler Birliği kahramanı madalyası verildi⁵⁵. Murdin Tayipov (1918-1999)'a Kazakistan halk kahramanı ödülü verildi⁵⁶. Uzun süre Polonya gerillaları ile birlikte savaşan Uygur savaşçı Kahar Şaripov'a Polonya'nın en yüksek kahraman ödülü olan Altın Hac ödülü verildi ve Polonya kahramanları arasında sayıldı⁵⁷.

Uygurlardan Sovyet Rusya'sının beyazlara karşı iç savaşında halk kahramanı olarak gösterilen Mahmud Hojamiyarov'ın adı Sovyetler Birliği ve Rusya'nın siyasi ve savaş tarihine yazılmıştır.

Mahmud Hojamiyarov, Bolşeviklerden sonra Sovyetler hâkimiyetinin kuruluşu esnasında, Bolşeviklere karşı olan grup lideri Suydun şehrini depo yapan General Letenent Aleksandr Dutov'u öldürme planına engel olduğu için yüksek ödüle layık görüldü. Günümüz Rusya tarihçileri, Mahmud Hojamiyarov'dan Rusya'nın 20. yüzyıldaki en korkunç suikast görevini yerine getiren şahıs olarak bahsederler⁵⁸. Ayrıca Ataman Dutov'u komünistlere karşı güçlerin en önemli kahraman liderlerden biri olarak değerlendirir ve Sovyet hâkimiyetini onu öldürmekle suçlarlar.

2. Dünya savaşı döneminde Orta Asya'daki Uygurlar da diğer halklar gibi savaş felaketine maruz kalmış, 17 yaş üstü ve 50 yaş altındaki erkeklerin hemen hemen hepsi ön cephelere gönderilmiş ve arka cephelerde çalıştırılmıştır. Hatta çok sayıda Uygur kızı Sovyet ordusu bünyesinde savaş katılmış, onların bazıları Berlin'in işgaline kadar olan 4 yıllık savaşın bütün süreçlerinde yer almıştır. Savaş döneminde birçok Uygur savaşçı; Paris, Moskova, Leningrad, Stalingrad, Kiyev ve başka savaş meydanlarında savaşa katılmakla birlikte, Avrupa savaş meydanlarında, hatta Mançurya'daki Japon ordusuna karşı savaş meydanlarında savaşmıştır. Şimdiye kadar Uygurlardan ne kadarının 2. Dünya savaşına katıldığıyla ilgili kesin bir bilgi yoktur. Orta Asya Uygur tarihçileri arasında 200 bin, 100 bin, 30 bin gibi tahminler var; fakat bunların hepsi resmi bilgi değildir. Elbette, Özbekistan'ın Fergana bölgesinden gidenlerin çoğu Özbek kimliği ile savaşa katılmış olmasını göze alırsak, Uygurlardan savaşa katılanların sayısının çok olması doğaldır. Sovyetler Birliği-Alman savaşı devrinde Uygurlardan orta düzeydeki subaylar yetişmiş ve onlardan bazıları bölüm politik komiseri, alay, tabur ve şirket komutanı olarak görev yapmıştır.

Sovyetler Birliği hükümeti 1979–1981 yılları arasında Uygurlardan oluşan özel “Müslüman taburu” oluşturmuş, bu taburu Moskova'da özel eğittikten sonra Afganistan'a göndermiştir. Bu tabur Sovyetler Birliği'nin Afganistan'daki askeri planlamalarında önemli rol oynamıştır.

Özel ve gizli olarak hazırlanan bu “Müslüman tabur”a ait olan sırlar şimdi bir bir açıklanmaktadır.

Uygurlar arasından yetişmiş general, binbaşı, albay, yarbay ve binbaşı rütbesindeki yüksek rütbeli komutanların sayısı da belli bir oranı teşkil etmiştir. Onların bir kısmı şimdi Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan ordularında görev yapmaktadır. Bir kısmı devlet koruma teşkilatının en önemli sahalarında çalışmışlardır. Kazakistan'da Rusça yayımlanan “20. yüzyıldaki

⁵⁵ 20-esir Namayendiliri. Almata. s. 163, 256, 282.

⁵⁶ age, s. 228-230.

⁵⁷ Maşur Ruziyev, Vozrocdyonnyy uygurskiy narod, Alma-Ata, Kazahstan 1976, s. 168

⁵⁸ A. V. Ganin. Aleksandr İliç Dutov "Voprosı İstorii", 2005 № 9. — C. 56—84.

Konets atamana Dutova: zagadke sovetskih çekistov ispolnilos 90

let..http://rus.azattyq.org/content/alexander_dutov_killing_/2296420.html

“Ünlü Uygurlar” adlı kitapta; Sovyetler Birliği, Rusya, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan’ın silahlı güçleri ve devlet koruma birimleri, iç işleri biriminde 30’dan fazla Uygur albay olmuştur. Elbette onlar sadece bu kitaba yazılmış olan kısımdır. Birçok kişinin bu kitaba eklenmemesi de doğaldır.

Örneğin, bunlar arasında Rusya silahlı güçleri generali, Çilek’te doğmuş Ravil Tursunov (1936–2005) adı ünlü olup, Sovyetler Birliği’nin en yüksek devlet ödülünü kazanmıştır. Uzun süre Sovyetler Birliği ve Rusya Federasyonu’nun devlet savunma ve güvenlik sahasında görev yapmış, general, binbaşı rütbesine kadar yükselmiştir. Kitaba eklenenler içerisinde Gülce ilçesinde doğmuş Nurahmat Rahmanhunov, Sovyetler Birliği ve şimdiki Rusya Hava Kuvvetleri’nin yüksek rütbeli subayı olmuş, Sovyetler Birliği’ndeki Müslüman halklar arasındaki Kuzey kutbunu uçarak geçen ilk pilot olmuştur. Kuzey Buz Okyanusu’nu 4 kere uçarak geçmiş ve uçağını 15 saat havada tutarak Sovyetler Birliği hava kuvvetleri tarihinde bir rekor kırmıştır. Kuzey kutbu bölgesinde 14750 saat uçmuş, Sovyetler Birliği-Rusya hava kuvvetleri, deniz kuvvetleri ve kara kuvvetleri için, bilim ve teknoloji sahası için çok sayıda bilgi temin etmiştir. Nurahmat Rahmanhunov Yakut Cumhuriyeti ve Leningrad (Saint Petersburg) da çalıştı. Bunlardan başka yine Katman ilçesinde doğumlu Ahmat Darayev, Sovyetler Birliği’nin Magadan’daki ilk askeri havacılık uçuş ve yol haritasını belirleme işlerinden sorumlu kişiydi. Sovyetler Birliği deniz kuvvetlerinin Karadeniz filosunda albay olarak savaşçı uçaklar birliğine komuta etti. Nurahmat Rahmanhunov kendisinin bu durumunu ve arkadaşı Hava ordusu albayı Ahmat Darayev’in durumunu benimle görüşmesinde ayrıntılı olarak anlatmış ve ben de bunları kaydetmiştim.

Özbekistanlı Uygur Türklerinden Vilyam Sadıqov Sovyetler Birliği deniz kuvvetleri nükleer su altı gemisinin 3. dereceli kaptanı sıfatıyla nükleer su altı gemisine komuta etmiştir.

Şimdi emekli olup Moskova’da yaşamaktadır. Şair olarak da tanınmıştır. Onun Sovyetler Birliği’nin nükleer denizaltıların komutanı olması Uygurlar arasında görülen yegane bir iştir.⁵⁹

Ünlü diplomat Robert Turdiyef (1939-2000) Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı ve sonraki Rusya Dışişleri Bakanlığı’nın Orta Doğu ülkelerinde üst düzey elçilik görevlerinde bulunmuştur. O pek çok kere Sovyet Birliği’nin Dışişleri Bakanı Kosigin ile Orta Doğu ülkeleri liderleri arasında tercümanlık yapmış ve bu ülkelerde ataşe olmuştur. O yine Sovyet Birliği’nin Tunus büyükelçisi olarak çalışmıştır. Ayrıca o Sovyet Birliği lideri olan Lionid Brejnev ile Filistin Lideri Yaser Arafat arasındaki iletişimlerde ve görüşmelerde rol oynamış ve tercümanlık yapmıştır.⁶⁰

10- Spor Sahasındaki Başarılar

Spor Orta Asya Uygurlarının en fazla önem verdikleri sahadır. Uygurlar arasından sporun çeşitli dallarında bulundukları cumhuriyetler çapında, Sovyet Birliği çapında, Orta Asya, Avrupa ve dünya çapında şampiyon olanların sayısı çoktur. Uygurların bazıları milli takımların esas üyeleri olarak çeşitli yarışmalara katılmışlardır. Örneğin, Mahmut Ömarof 1950’li yıllarda bütün Sovyetler Birliği içinde okçuluk yarışmasında şampiyonu olmuştur. 1956’da Melbourn’da düzenlenen dünya olimpiyat yarışmasına katılmış ve rekor kırmıştır. 1960’ta Roma’da düzenlenen olimpiyat yarışmasında şampiyonu olmuştur.⁶¹

Mahmut Ömarof 1956-1961 yılları arasında okçuluk yarışmasında 6 kez Sovyetler Birliği şampiyonu, Avrupa şampiyonu ve dünya şampiyonu olmuştur. O, 1955-1961 yılları arasında Sovyetler Birliği’nin okçuluk yarışması dalında şampiyonluğunu korumuştur. Ancak o vefat ettikten

⁵⁹ Vilyam Sadıqov bilen bolğan söhbet xatirisi (Vilyam Sadıkov ile yapılan röportaj), Moskova, 1996.

⁶⁰ 20-Esir Namayendiliri, Rond . Almata, 2005, s. 385-391

⁶¹ 20-Esir Namayendiliri, s. 292-298

sonra şampiyonluk şerefi başkalarına geçmiştir. Sovyet ordusunun albayı olan Mahmut Ömarof Sovyet-Alman savaşına katılmış, okçuluk yarışmalarıyla ün kazanmıştır. O Leningrad Harbiye Tıp Üniversitesi'nde doktor unvanı kazanmış, aynı üniversitede doçent olarak görev yapmıştır. Almatı şehrinde doğup büyüyen Mahmut Ömarofusta müzisyen olup, dutar (iki telli saz) çalarak Uyğur halk türküleri söylemede de usta idi.⁶²

Uyğurların ilk dünya şampiyonu ve ilk tıp doktoru hem de profesörlerinden biri olan Mahmut Ömarof 1961'de 37 yaşındayken kalp krizi dolayısıyla Leningrad'da, yani bugünkü Sankt Petersburg şehrinde aniden vefat etmiştir. Onun ismi Sovyetler Birliği ve Rusya'nın olimpiik ve dünya şampiyonları için hazırlanan kitabın kapağında yer almıştır.

Abdulreşit Abdullayef 1970'li yıllarda birçok kez Sovyetler Birliği ve Avrupa'nın Boks şampiyonu olmuş, ayrıca 1969'da Sovyetler Birliği'nin temsilcisi olarak Amerika'ya gidip "Amerika-Sovyetler Birliği" boks yarışmasına katılmıştır. Onun sadece ünlü boks şampiyonu değil, birçok savaş filminde başrol oynayan ünlü bir sinema oyuncusu olarak tanınmıştır.

Kulca'da doğup büyümüş Tuygun Nasirov 1990'da bütün Sovyetler Birliği'nde sıırıkla yüksekten atlama dalında şampiyon olmuştur. O Kazakistan'da söz konusu spor dalında ünlü bir antrenör sayılır.

Kulca'da doğup büyüyen diğeri bir Kazakistanlı Uyğur olan Hamit Barayef Sovyetler Birliği sporcusu unvanına sahip olup, o şu anda Kazakistan'ın uluslar arası boks yarışmaları hakemi olarak uluslar arası yarışmalarda hakemlik yapmaktadır. O bugüne kadar Polonya, Çin, Hindistan, Türkiye ve Pakistan gibi ülkelerdeki yarışmalarda hakemlik yapmıştır.

Sabircan Roziyev kılıç kullanma dalında iki kez Sovyetler Birliği şampiyonu, üç kez Avrupa, üç kez dünya şampiyonu olmuştur. O 22. Dünya Olimpiyat yarışmalarına katılmış ve kılıç kullanma yarışmasında gümüş madalya kazanmıştır. Sabircan Roziyev 1992-1995 yılları arasında Özbekistan Spor bakanı ve 1995-2003 yılları arasında Özbekistan Olimpiyat komitesinin başkanı olarak görev yapmıştır. Sabircan'a Özbekistan silahlı güçlerine ait albay rütbesi verilmiştir⁶³.

Kazakistan bağımsız olduktan sonra Zakir Tohtiyev karete dalında dünya şampiyonu, Himid Tohtahunof Amerika'da düzenlenen dünya karete yarışmasında dünya şampiyonu, Vietnam'da düzenlenen karete yarışmasında Asya şampiyonu oldu. Ahmet Celilov Tayland tarzı dövüş yarışmasında Asya şampiyonu, kickboksta dünya şampiyonu olmuştur.

Erkin Eminov Amerika'da halterde dünya şampiyonu şerefini kazandı. Buna daha başka örnekleri de göstermek mümkündür. Burada başka onlarca cumhuriyet şampiyonunu ve diğerlerini tek tek saymadık. Uyğur delikanlısı Ruslan Paltiyev Rusya'nın ünlü futbolcusu olup, "Moskova" takımının önemli oyuncularından biri idi.. Bugünkü Rusya'nın ünlü futbolcusu, Rusya gençler "Zent" takımının 4 numaralı forma giyen kaleci Camalidin Hocaniyazof'un adı bütün Rusya ve Bağımsız Devletler Topluluğundaki futbol fanatiklerince çok iyi tanınmaktadır. O Rusya gençler takımına katılmış, Avrupa'da düzenlenen altın kupa maçlarına katılıp İtalya takımını yenerek şampiyon olmuştur. O Rusya'nın "Zent" takımıyla üç yıllık sözleşme imzalamıştır. Camaliddin Rusya'daki en genç futbol oyuncusu olarak ün yapmıştır.

Türkmenistan'ın eski Uyğur yurdu olan Bayram Ali'de 1996'da bir Uyğur ailesinde dünyaya gelmiş Camalidin Hocanyzov'dan Rusya gazetecisi M. Lapin'in "Zent" takımı hakkında yazdığı bir makalesinde bahsetmiştir. Camalidin Hocaniyazof Rus gazeteciye: "Benim milletim

⁶² age, s. 292-298

⁶³ 20-esirdiki Dangliq Uyghurlar, Özbékistan, Qazaqistan, Qirghizistan, Türkmenistan, Almatı, 2005.

Uygur, annem Rus'tur" demiştir⁶⁴. Adı geçen makalede Camilidin Hocaniyazof geleceğin en parlak futbolcusu olarak değerlendirilmiştir.

11. Tarihi Şahsiyetler Vatanı

Rusya ve Orta Asya'daki Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan 20. yüzyıldaki meşhur tarihi şahısların vatanı oldu.

1954-1962 yılları arasında Uygur bölgesinden, yani Şıncan Özerk Bölgesi'nden Çin'deki çeşitli siyasi, sosyal ve ekonomik baskılardan dolayı Sovyetler Birliği'ne göç eden farklı millet vatandaşları arasında 1944-1949 yılları arasındaki milli kurtuluş savaşına katılan çok sayıda subay ve askerler de vardır. Bunların sayısı net değil, ama milli orduya katılan çok sayıdaki kişinin Sovyetler Birliği'ne gittiği kesindir. Bunların arasında cumhurbaşkanı ve bakanlar da vardır. Milli ordu kumandanları, hükümet çalışanları ve aydınlar çoğunluğu teşkil eder. Mesela bunların arasında aşağıdaki kişiler bulunmaktadır:

1944-1946 yılları arasında "Doğu Türkistan Cumhuriyeti"nin cumhurbaşkanı olan meşhur tarihi şahıs Ali Han Töre (Özbek), Milli Ordu'nun başkumandanı İvan Polinov (Rus), Maliye Bakanı Enver Musabayef (Uygur), Maliye Bakan yardımcısı Vakkas Mirşanof (Tatar), Milli Ordu albayı Memetcan Yusupof (Uygur), Milli Ordu albaylarından Gapparhan Töre (Özbek). Pehirdin Resulof (Özbek) ve diğerleri Taşkent'te yaşadılar. Doğu Türkistan Cumhuriyeti hükümetinin genel sekreteri Abdureuf Mehsum İbrahimi (Uygur), Milli Ordu başkumandan yardımcısı ve sonraki Çin Kurtuluş Ordusu'nun generalı Zunun Teyipof (Uygur), Milli Ordu albayı ve Çin Kurtuluş Ordusu'nun generalı Mergup İshakof (Tatar), halk kahramanı Geni Batur (Uygur)ve Fatih Batur (Tatar), Milli Ordu albayı ve sonraki Şıncan Uygur Otonom Bölgesi kültür bakanı Ziya Semedi (Uygur), Milli Ordu başkumandan karargahının başkanı general Majarov (Rus), Milli Ordu albayı ve 5. alay kumandanı Fatiy Leskin (Rus), Moğol atlı taburunun komutanı, albay Erde Bulgunof (Moğol), Şıncan Uygur Otonom Bölgesi Gençlik Komitesi'nin başkanı, Milli Ordu Askeri Okul öğretmeni Batur Erşidinof (Uygur) ve Milli Ordu kaptanı Haşir Vahidi (Uygur), Şıncan Uygur Otonom Bölgesi müzesinin kurucularından biri, milli hükümetin Çöçek'teki memurlarından biri, yazar Yusufbek Muhlisi (Uygur), Milli Ordu tabur komutanı Aytogan Yunuçi (Tatar) ve Milli Ordu topçu bölüğü komutanı Eset Teyipof (Uygur), Milli Ordu Suyding piyade tugay komutanı albay Vasiliy Mogutnov (Rus), Milli Ordu Askeri Okul öğretmeni, Kaptan Mesumjan Zulpiqarof (Uygur), Milli Ordu kaptanı, Soviet ordusunun subayı Mirzigul Nasirof (Uygur) gibi yüzlerce yüksek ve orta dereceli rütbe sahibi askeri ve siyasi şahsiyetler Almatı'da yaşadılar.

Doğu Türkistan, yani Üç Vilayet Hükümeti'nin Emniyet Genel Müdürlüğü'nün 1946 yılından sonraki müdürü, 1949 yılında Seyfettin Pekin'e giderken bütün Üç Vilayet'in emniyetinden sorumlu olan albay Nebican Yüsüp (Özbek), Sovyetler Birliği'nin Kulca'daki özel gizli temsilcisi, KGB elemanı Hakim Cappar (Uygur), Kulca Garnizon komutanı ve Aksu'da konuşlanan birliklerin karargah subayı Hüseyin Gaziye (Uygur), Milli Ordu tabur ve karargah komutanlarından Hemit Abbasof (Uygur), Keyim Sabir Hacı (Uygur), Zakiro (Uygur), Milli Ordu genel kurmay başkanlığı komutanlarından Hemit Kencibayef (Uygur) gibi yüzlerce yüksek ve orta dereceli rütbe sahibi askeri ve siyasi yöneticiler Bişkek'te yaşadılar.

Bunların dışında yine Eylül 1949 yılında Doğu Türkistan liderlerinden Ahmetcan Kasımı (Uygur), Abdukerim Abbasof (Uygur), Milli Ordu Baş Komutanı Org. General İshakbeg Munonof (Kırgız), Milli Ordu Baş Komutan Yardımcısı, Tümgeneral Delilkan Sugurbayef (Kazak) uçak kazası nedeniyle Sovyetler Birliği'nde hayatlarını kaybettikten sonra, 2. grup liderlerden Seyfettin

⁶⁴ M. Lyapın, "A potom otklyuçili svet". Sbornım Rossii i Şvetsii ne dali vıyasnit, kto silneye. Poka - v tennise. <http://www.sovsport.ru/gazeta/article-item/608836>

Azizi (Uygur) ile birlikte Pekin'e giden ve Pekin'de Çin Halk Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan'ın kaderiyle ilgili müzakerelerine iştirak eden üç temsilcinin biri ve dönemin Tarbagatay vilayetinin vali yardımcısı olan Alimcan Hakimbayef (Özbek) 1950-1991 yılları arasında Moskova'daki Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Doğubilimleri Enstitüsü'nde özel olarak Doğu Türkistan'ın 1931-1949 yılları arasındaki siyasi durumu ve milli ihtilal meselesi üzerinde araştırma yapmış ve Moskova'da vefat etmiştir.

Bunlardan başka yine 1944-1946 yılları arasında Sovyetler Birliği hükümeti tarafından Doğu Türkistan'a yardım etmek ve o bölgeyi kendi kontrolü altında tutmak için Kulca'ya gönderilen danışmanlardan General Vladimir Egnarov ve general Aleksandır Langfang ve diğerleri Moskova'da yaşadılar. Çinli Müslüman (Döngen) taburuna karargâh kurmay başkanı olan Abdurahman Kalimof Moskova'da, Doğu Türkistan Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı'nın danışmanı Ali Efendi, Başkurtlardan Gabit Muzipof Oşta, Cumhurbaşkanı Ali Han Töre'ye danışman olan Muhsin Abdullin Taşkent'te yaşadı. Sovyetler Birliği tarafından gönderilen kişiler genellikle Temmuz 1946 yılından Ağustos 1949 yılına kadar kendi ülkelerine dönmüşlerdir. Yerli zatlar 1954 yılından 1963 yılına kadar olan zaman zarfında Sovyetler Birliği'ne göç etmişlerdir.

SONUÇ

Orta Asya bölgesindeki Uygur diasporası son bir yüzyıl içerisinde Çarlık Rusya'sının monarşi hâkimiyet sistemi, Sosyalist Sovyetler Birliği'nin diktatör rejimi ve Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsız hâkimiyet rejimi olmak üzere üç farklı devlet rejiminde yaşama kaderiyle karşı kaşıya kalmıştır. Bu bir asırlık zaman zarfında Uygurların milli kimliği, milli kültürü sürekli bir şekilde gelişti. Orta Asya'daki Uygur diasporası 1. ve 2. dünya savaşının ağır felaketlerine maruz kalmış, binlerce Uygur evladı Avrupa savaş meydanlarında helak oldu. Binlerce Uygur aydını Stalin'in 1937-1938 yıllarındaki tasfiye hareketinin kurbanı oldu.

Uygur çağdaş milli kültürü Sovyetler Birliği'nin milli politikasından yararlanarak gelişme imkanına sahip olmuş ise de, yine benzer şekilde Stalin rejiminin tahribatına maruz kalmıştır. Nikita Kruşçev, Lionid Brejnev, Mihail Gorbaçov dönemlerindeki Sovyet-Çin düşmanlığı ve rekabeti sürecinde Sovyetler Birliği hükümeti Orta Asya Uygurlarını kendisinin Çin'e yönelik stratejisindeki “koz” olarak kullanma amacıyla Uygurların kültürel gelişimine özel önem vermişti. Uygurlar Sovyetler Birliği'ndeki azınlık ise de, Moskova'nın dış politikasındaki “Jeo-stratejik” millete dönüştüğü için onun konumu ve rolüne özel önem verilmişti. Stalin dönemi ve sonraki dönemlerin hepsinde Orta Asya Uygurları ve onların kültürel gelişimleri Sovyetler Birliği'nin doğu ve Çin stratejisinde beklenen rolünü yerine getirdi.

Sovyetler Birliği işte bu tür politik ihtiyaçtan dolayı 1960-1980 yılları arasında Uygur Araştırmalarını güçlendirmekle birlikte 1986 yılında Kazakistan Bilimler Akademisi bünyesinde özel olarak Uyguristik Enstitüsü (Uygur Şunaslık İnstituti) nü kurmuş, 70 kadar Uygur bilim adamını bir araya toplayıp Uygur araştırmalarını geliştirmişti. Kazakistan devlet radyo-televizyon kurumu bünyesinde “Alatav” adında bir program tesis edilerek her gün bir saat Uygurca televizyon programı yayınlandı. Kazakistan'daki Abay adındaki Pedagoji Enstitüsü bünyesinde Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kazakistan devlet üniversitesi bünyesinde gazetecilik alanında Uygur sınıfları, Kazakistan'daki çeşitli yayınevlerinin hemen hemen hepsinde Uygur bölümü açıldı ve faaliyet gösterildi. Hatta Kazakistan Bilimler Akademisi'nin bülteni Rusça, Kazakça ve Uygurca olmak üzere üç dilde yayımlandı. Yukarıda bahsedilen bu haklar diğer azınlıklara verilmemişti.

Sovyetler Birliği hükümeti 1960'lı yıllarda Uygur sanatçılarını Taşkent'te toplayıp Özbekistan Radyo-Televizyon Kurumu bünyesinde Uygur Sanat Asamblesi tesis ederek Uygur 12 makamını derleme ve kayda alma işini başlatmıştı. Taşkent radyosunun Uygurca programları

güçlendirildi. Taşkent'teki Uygur asamblesi Sovyetler Birliği yıkılma kadar varlığını korudu. Moskova bu tür "yardım ve destekleri" ile Uygurlara nasıl değer verdiklerini göstermiş oldu. Ancak Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra Uygurlar "jeo-stratejik" millet olma niteliği ortadan kalkınca sıradan bir azınlık haline döndüler. Sovyetler Birliği döneminde verilen bu imtiyazlar yavaş yavaş ortadan kaldırıldı: Günümüzde Orta Asya cumhuriyetlerindeki Uygurlar kendi çabaları ve hükümetlerin manevi ve maddi desteğiyle kendi milli kültürünü geliştirme yolunda çaba sarf etmektedirler. Kazakistan hükümeti Uygurca eğitim veren ilköğretim ve ortaokul eğitiminin devamlı gelişmesini devlet yatırımı ve projesiyle desteklemektedir. Her sene devlet büyük yatırımlarla Uygurca ilköğretim ve ortaokul ders kitaplarını yayımlayıp binlerce Uygur çocuğunun kendi ana dilinde eğitim görmesini desteklemektedir. Kazakistan hükümeti Uygur okullarına yönelik kendi milli dilinde ders anlatma, Kazakça ve Rusçayı önemli ders olarak okutma siyaseti uygulamaktadır. Dolayısıyla Uygur çocukları bütün dersleri kendi ana dilinde almaktadırlar. Bu bakımdan Kazakistan Uygurlarının kendi milli kültürünü ve eğitimini koruma ve daha da geliştirme imkânları vardır. Elbette, Kırgızistan hükümeti de uzun süredir devlet üniversitesi bünyesinde Uygur Dili ve Edebiyatı Fakültesi'nin faaliyetlerini destekledi ve devlet televizyon-radyo kurumu Uygurca program yayınına sağladı. Ama Kırgızistan ve Özbekistan'daki Uygurların nüfuslarının az ve dağınık olması dolayısıyla milli okul eğitimi oluşturma imkânı olmadı. Ama milli kültür ve milli kimliğin korunması devamlı surette desteklendi.

Ticaret sahasında da Uygurların etkisi büyük olmuştur. Uygurların ticari alandaki yetenekleri Orta Asya cumhuriyetlerinde iyi bilinir. Sovyetler Birliği yıkıldıktan sonra Orta Asya Uygurları arasında bir kısım ünlü iş adamları yetişmiştir. Forbes dergisinin listesine giren milyarder zengin Elibek İbrayimov ile sanayici Alimcan Tohtahunov'un adı Rusya'da ve bütün Bağımsız Devletler Topluluğu'nda iyice tanınmıştır. Onlar sanat, teknoloji ve spor gibi alanlara da yatırım yaparak bu alanların gelişmesine katkı sağlamışlardır.

Netice itibariyle, Sovyetler Birliği ve sonraki Bağımsız Devletler Topluluğu'nda yukarıda bahsedilen başarılar elde edildi. Az sayıdaki Uygurlar arasından böyle yetenekli insanlar ortaya çıktılar. Gerçi onların çoğu doğrudan Sovyet devleti ve sonradan kendileri yaşadıkları devletlerin menfaatleri, bilimi, sanatı için hizmet etmişlerse de, onların hiçbirisi önce kendinin Uygur milletine ait olduğunu ve kendinin Uygur milletinin evladı olduğunu unutmadı, ayrıca bunu vurguladı. Onların bazıları kendi konumlarından yararlanarak kendi milletinin kültürel gelişmesi için bir kişilik katkı sağlamaya çalıştılar. Demek ki, bütün bunlar Uygur halkının aklı, yeteneği ve zekasının sembolü olup, Uygur halkında her sahada yetenekli insanların bulunduğunu gösterdi. Bunlar milletin kültür zenginliklerini, kabiliyet ve yeteneklerini daha iyi kullanmada esin kaynağı olacaktır. Uygur halkı kendisi için fedakârlık gösteren yiğitlere değer verir, onları anar ve sever. Benim burada yazdıklarım sadece kültür kategorisine aittir. Benim burada bunları yazmam sadece tarihçi olarak görevimi yerine getirme çabasından başka bir şey değildir. Tarihi şahıslar ve kahramanları halk takdir eder. Elbette yukarıda yazılanlar genel bir durumdan ibaret olup, Orta Asya Uygurlarının siyasi, iktisadi, içtimai ve kültürel tarihi büyük ve önemli bir araştırma konusudur.

KAYNAKLAR

- Barmin, V. A., SSSR i Sintszyan v 1918-1941 gg. Barnaul, 1999.
- ERZİN Munir, **Yettesu Uyğurliriniñ Tunji Géziti**, "Esirler Siri", "Mir" (Yedisu Uygurlarının İlk Gazetesi: "Asırların Sırrı", "Mir"), Almatı, 2012.
- Etničeskiy atlas Uzbekistana, Institut "Otkritoye Obşestvo" - fondsodeistviya - Uzbekistan. 2002 Str. 217

- İsmat, Naymov, Protivoreçiya v političeskih vzglyadah Fayzulla Hodcayev,, <http://www.ia-centr.ru/expert/4661/>
- Ganin, A. V. Aleksandr İliç Dutov "Voprosı İstorii", 2005 № 9. — C. 56—84.
- Gubayeva, S.S., Uygurı dungane ferganskoy dolını // Sovremennoye razvitiye etničeskih grupp Sredney Aziii Kazahstana, Ç. 2. M. 1992, S. 121.
- QASİMOV Burhan, "Uyghur Xelqliride Maarip İşliri" (Uygur Halklarında Eğitim Faaliyetleri), **Kembeğeller Awazi**, 17 Ağustos 1922.
- K 100 letiyupereseleniya uygurovv Turkmenistan. <http://hamrajan.narod.ru/index.html>
- Korrupsiya v Politbyuro: Delo "krasnogo uzbeki", Canr: publitsistika, İzdanniye: 2009 g. İnternet metni.
- MILLWARD James A. – TURSUN Nabijan, "Political History and Strategies of Control, 1884–1978, in **Xinjiang: China's Muslim Borderland**.
- MILLWARD James A, **Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang**, Hurst and Company, London 2007.
- Natsionalny statističeskiy komitet Kırğızskoy Respubliki (Natsionalny sostav naseleniya ozenka 1 yanvarya 2012 goda).
- ROZİBAQİYÉF A., **Tengriqul Qutluq, "Perwaz"**, Almuta, 1991
- _____, **Xelqim Üçün Köyidu Yürek** (Halkım İçin Yanıyor Kalbim), Jazuşi Neşiriyati, Almuta, 1997.
- _____, Gézek Muellimlerniñ (Sıra Öğretmenlerin), **Kembeğeller Awazi**, Y. 18, Temmuz 1925.
- ROZİBAQİYÉF A. ve ROZİBAQİYÉVA M, **Uyğur Xelqiniñ Munevver Perzendi** (Uygur Halkının Münevver Evladı), Almuta, Kazakistan, 1987.
- Rumyantsev, P. P. Uyezdi Cetusu, Almatı.
- Ruziyev, Maşur, Vozrocdyonnyy uygurskiy narod, Alma-Ata, Kazahstan 1976.
- Sovét Uyğur Edebiyatı** (Sovet Uygur Edebiyatı), Nauka, Almuta, 1986.
- WORBES Andrew D. W., **Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A Political History of Republican Sinkiang 1911-1949**, Cambridge, England 1986.
- Valihanov, Ç. Ç., İzbranniye proizvedeniya. Nauka, Almatı 1986.
- Yéngi Hayat Géziti**, 15 Şubat 1997, Almata.
- 20-Esir Namayendiliri**, Yayına Hazırlayan: Yoldaş Ezemetof, Rond, Almata 2005.
- 20-Esirdiki Dañliq Uyğurlar; Özbékistan, Qazaqistan, Qirghizistan, Türkmenistan** (20. yüzyıldaki Ünlü Uygurlar, Özbekistan, Kazakistan, Kırğızistan, Türkmenistan), Almatı, 2005.